

Kozma Gergely.

1774—1849.

(ÉLETRAJZ, IRODALMI TÖRTÉNETI ADALÉKOKKAL.)

KOZMA FERENCZTŐL.

Mindig abban a véleményben voltam s vagyok ma is, hogy egy vidéken lakó művelt magyar embernek nem szabad kizárólagos speciálistának lennie. Teljességgel nem vagyunk még annyian, hogy a különben oly nagy fontosságú elvnek, a munkafelosztás elvének teljes megvalósíthatását remélhetnők. A tudomány és művészet minden vívmányainak és a hasznos ismereteknek terjesztése, a csudákat művelő társulási szellem ápolása, ha szükség: vezetése minden téren, oly kötelességek, melyek majd minden vidéken egy-két ember vállaira nehezednek. S ez egy-két ember gondolkozásmódjától és érzületétől függ, hogy az anyagi és szellemi pangás meddig tartsa, sőt hovatovább ragadja, testi és erkölcsi lényében rohamosan süllyedő népünket rabigájába. Ha ez egy-két ember állását missionak, ismereteit, tehetségét, lelkesedését nemzeti tőkének tekinti, melyet sem önzésből kifolyólag, sem kényelemnek okáért a közhasználattól elvonni nem szabad: akkor a nyomor lassan-lassan összevonja felettünk kiterjesztett sötét szárnyait, s egy jobb kor hajnalfénye boldogító sugarakat vet a közjó szolgálatában összeomló poraira.

Természetes, hogy a dicsőség- és halhatatlanság-szomjazók s a kásztzszellem által nyomott szakemberek kicsinyléssel, sőt néha bosszankodással tekintenek e dilettantismusra, nem fogván fel, hogy ez elvek egy nemzet életében sokszor hasznosabbak a kizárólagosság diplomátizált elvénél.

Igy van ez napjainkban a társadalmat illetőleg, mely szakítván múltjával s mindennel, a mi ősi és egyszerű, egy oly ingoványos talajra jutott, honnan a nemzet magával vitt érdekeit csak mentő kezek védhetik meg.

Igy van ez az anyagi téren, hol a nagy nemzetteget, a népet és kis-iparos osztályt a koldusbottól csak úgy menthetjük meg, ha a dilettánsok száma mindenfelé ezer- meg ezerekre szaporodik.

Igy volt ez századunk elején irodalmunkkal, melynek szak-szerü hivatott mivelői is, pártolói is kevesen voltak; melyet a hal-talom a maga censura-nevü gilottinjával, a nagyok közönyösségük-
kel és hidegségükkel, az alsóbbak tudatlanságukkal üldöztek és se-
gitettek hontalanná lenni a hazában.

Hogy ez időben egy-egy irodalombarát, ösztönöztetve a leg-
tisztább hazafiság és nemzeti érzület által, minő szolgálatokat tehe-
tett és tett az ügynek, arról ma keveseknek van fogalma. Az iro-
dalomtörténet se méltányolta még ez érdemeket, mert ezek, mint
mellékkütfők, megnyitva előtte nem voltak. Hiányoznak nagyjában
még azon korrajzszerü tanulmányok, melyek a dilettantismus szol-
gálatait tüntetnék fel.

Irodalomtörténetünk még csak egy olyan szindarab, melynek
hőseit és főszerepeit ismerjük, de a mellékszemélyek és cselekvé-
nyek, az epizódok ismeretlenek és kidolgozatlanok. Pedig a hősök
erejének eszközei többnyire ezekben vannak elrejtve, s hatásuk tel-
jessége ezekben tükröződik vissza. Irodalomtörténetünk nagy alko-
tása meg van. A halhatatlan Toldi átlási erővel alkotta meg e mű-
vet; de az epizódok beillesztését, a mellékcselekvények színreho-
zását a jelen és jövő nemzedéknek hagyta fenn. A nagy szellem-
áramlat hatalmas folyamát tevő és tápláló hegyi csermelyek még
irodalomföldrajzi kutatásokra várnak. Egy ilyen kutatás eredményét
mutatjuk be a következő sorokban, melyek egy porszemnyi adalé-
kot valamint általános kultur, ugy irodalomtörténetünkhez is szol-
gáltatnak.

Egyszersmind egy alakot tüntetünk föl, kinek dicsőség, ra-
gyogó fény és világra szóló hírnév nevét nem környezi; de a ki e
sorok elején említett elvek megvalósítása által lelkében több gyö-
nyört és boldogságot érzett, maga körül több világosságot, meleget
és áldást terjesztett, s nemzetének és honának többet szolgált, mint
igen sok halhatatlanított középszerűség.

Kozma Gergely, szentgericzai unitárius esperes id. Koz-
ma Mihálynak, az egyháztörténetírónak ötödik gyermeke volt.¹⁾
A legifjabb, de a szellemiekben atyjának legméltóbb utóda.

¹⁾ Testvéreinek életirati főbb adatait lásd Kozma Mihálynak a „Teme-
tési Alapigék“ mellé csatolt életiratában.

Született Szent-Gericzén 1774 szeptember 19-én. A tordai unitárium gymnásiumba vitetett 1782 októbere 30-án. Itt és Kolozsváron bevégezvén tanulását — mely alatt atyja összesen 410 forint s 52 dénárt költött rá¹⁾ — 1797 szeptembere 10-én atyja mellé megy káplánnak. A főiskolából való távozásakor Mikó Sámuel egy búcsu-dalt írt hozzá, melyet az egész ifjuság jelenlétében közvetlenebb barátai elénekelték. A dalban előforduló: „Előljárónk ím búcsuzik“²⁾ azt mutatja, hogy ő az intézetben iskolafőnök volt. 1798 októbere 14-én atyja elhalván, a következő november 27-én ugyanott rendes pappá, 1816-ban köri jegyzővé, 1817-ben esperessé, később pedig egyházi közigazgatóvá választatik. Esperesi hivatalát e helyen 1833-ig, s ekkor innen Kövendre vitetvén, ottan 1849-ig — tehát 32 éven át — folytatta.³⁾ Papi hivatala 52, élete 75 évre terjedett.

1807-ben családot alkotott, nőül vevén Nyárad-Szentlászlóról dézsfalvi Pataki Pálnak, nejétől káli Nagy Ágnestől született leányát, Annát, kitől 1825-ig hat gyermeke születik, u. m. Ferencz (1807. nov. 29.), László (1810. márc. 6.), József (1812. aug. 27.), Endre (1817. szept. 24.), Susánna (1820. aug. 1.) és Tamás (1825. jul. 29.)

Közülök a fiuk mind Székely-Kereszturon kezdték tanulásukat és Kolozsváron végezték, hol Ferencz és József seniorságot viseltek.⁴⁾

Pályájukra nézve: Ferencz és Tamás pap lett. Az első 1836—1845-ig paposkodott H. Karácsonfalván és Csekefalván, hol jul. 13-án, 38 éves korában meghalt, hátragyván négy fia közül a másfél éves legkisebbiket (ez életirat íróját). Tamás, Sárdon és Recsenyédén folytatott papsága után, jelenleg Csehédfalván él e minőségben.

László és Endre ügyvéd lett. Az első a kir. guberniumhoz neveztetett ki szegények ügyvédének. A szabadságharcban mint hadbíró működött. Aradon elfogatván, besoroztatott, Olaszországba

¹⁾ Atyja „Diarium“-a szerint, melyben a fivérei és nővérére tett összes nevelési és kibérlési költségek részletenként fel levén sorolva, érdekes képet nyújt az osztálynak, melyhez e család tartozik, mult századbeli háztartási viszonyairól. A diarium jelenleg Kozma Endre birtokában van, M.-Vásárhelyt.

²⁾ A búcsu-dal egy emléklapon, Kozma G. „Emlékeztető könyvében“ olvasható.

³⁾ Protoc. Consistorii, 1816, p. 525; 1818, p. 207; 1833; 76-ik j. sz.

⁴⁾ Protoc. Consist. 1833. 199. j. sz. 1836 100. j. sz. 1840, 74. j. sz.

hurczoltatott, hol két sanyaruságos évet arra használt fel, hogy az olasz nyelvet megtanulta. Később Würtemberg herczeg kiszabadította, Grácza magához vitette, hol miután az olaszországi kholerából hátramaradt szárazbetegségéből a herczeg udvari orvosa által kigyógyítottatott, Kolozsvárra tért vissza.¹⁾ Itt hivatal nélkül élt 1861-ig, mikor gr. Mikó Imre alatt ismét szegények ügyvéde lett. Később gróf Péchy mellett kir. biztossági igazgató. A kir. biztosság feloszlatásával nyugdíjaztatott s 1874. decz. 4-én bevégezte viszontagságteljes életét, megsirattatva számos rokonai, barátai és ismerőitől, mint az emberek legjobbjainak egyike.

Endre a szabadságharcban szintén hadbíróvá neveztetett ki. Fejér Márton és Végh Sámuellel együtt lakva, joggyakornokoskodott M. Vásárhelytt. Ugyanitt ügyvéd lett. Családot alkotott, melynek boldog körében él ma is. 1872-ben elvállalta az állami uradalmi ügyészséget.

József az erdőszetet végezvén Selmeczen, állami erdőszeti állomást nyert Zalathnán és Topánfalván — s az oláhok által mint honvéd öletett meg a havasok között 1848-ban.

Susánna gyermekkorában meghalt.

E terjedelmes család gondjai között Kozma Gergely nemcsak papi hivatalát folytatta kiváló példányszerűséggel, de időt és erőt szentelhetett a nemzeti mivelődés, a tudományok terjesztésének nagy munkájára is.

Nemzeti irodalmunk, egyháza és a társadalom azon hármaskör, melyeknek lelkesült, odaadó hű szolgálatában egyaránt méltánylandó érdemeket szerzett nevének. Ezen három irányban kell tehát figyelemmel kísérnünk életének nyomait.

Nem közönséges tehetsége s hajlamai, valamint a mult század végén és századunk elején megindult e nemű élénk mozgalom egyaránt a nemzeti irodalom felé vonzották lelkét.

Első kísérletei a nemzeti színészet első mozgalmával esnek össze Kolozsvárrt. E helyen is t. i. a mostani állandó nemzeti színészetnek, a színház építését megelőzőleg, előtörténete van. A színház és színészet szükségességének érzete itt sem születhetett

¹⁾ A herczeg neje gr. Rhédey leány volt s ennek ismeretsége eredményezte férje közbelépését.

egy pillanat alatt. A szinpadat játszó színek s a szintársulatot műkedvelők előzték meg, most egy, majd más magánházat rög-tönözvén Thália templomává. Kolozsvár idősbjei közül még ma is sokan fognak emlékezni ifjukoruk ez édes élményeire. Nekik kedvtelés volt az egész, nem is sejtván talán, hogy e mustármag egykor a nemzeti művelődés egy hatalmas előfájává fog izmosodni. De ez előfa kellemes árnyában nem szabad elfelejteni azokat, kik a magot a talajba ültették. E műkedvelők, kik közül néhányat mindjárt névszerént is megemlítünk, már a múlt század végén útát egyengetének a művészet diadalszekeire. Köztük volt Kozma Gergely is, mint műfordító. 1794-ben, még mint gymnásiumi tanuló fordította Kleist Christián „Sénéka“ című három felvonásos szomorujátékát. A kezemnél lévő kézirat csonka példányán — a személyek elejébe jegyzett nagy betűk a játszóok neveit jelentik.

Ezen s későbbi fordításaihoz szükséges németnyelv ismereteit mint a b. Bruckenthálok nevelője szerezte, kiknek házában is lakott Szebenben mintegy másfél évet, hol e művelt kör, a gazdag könyvtár, a német irodalom kincseinek megismerése, olyan benyomásokkal töltötték el lelkét, melyek egész életére kihatottak és irányadók lettek. Innen a német tudományosság előtti meghajlás, mi fordítási törekvéseiben észlelhető; innen a schveizi tanügy szellemének nyilvánulása egy pár művében és terveiben; innen a könyvtár-alapítási és irodalom-pártolási nemes szenvedély fölébredése; innen a gyümölcs- és virágkertészet iránti különös előszeretete.

A Bruckenthal-háznál több előkelő szász ifjuval jött ismeretségbe, minek folytatása volt baráti viszonya a Fronius, Fabritius, Seivert és Bedeus-családdal. Utóbbinak József nevű ifju tagja vele Kolozsvárra ment s egész ottlétében tanítványa volt, s vele pap korában is élénk levelezésben állott. Bedeus magyarul, ő pedig németül írt, s egymás leveleit kijavítva küldötték egymásnak vissza, így oktattva tanító és tanítvány egymást saját anyanyelvére.¹⁾

A Bruckenthal-házzal való összeköttetése is fennmaradt élete végéig.

Ime tehát képzettségének, nyelvismereteinek s egyetemes tudományos tájékozottságának egyik kulcsa!

Tanulókori írói működésének folytatása a „Szerotsen Rabok“ című dráma magyarra fordítása volt — Kotzebue-től. E darabot a kolozsvári műkedvelő társaság többször adta elő, mire vo-

¹⁾ Egy ilyen levél Bedeustól, 1798-ból, birtokomban van.

natkozólag érdekes adatokat tartalmaz ifj. Gedő Józsefnek Kozma G.-hez 1803. jan. 11-ről intézett levele, melyben erre vonatkozólag a következőket mondja: „A „Szeretsen Rabok“ most közelebbről játszdottatott el a játtzó színen; a hallgatók öszszetö-műlve állottak; sokan kéntelenek voltak, hely nem léte miatt, visz-szatérni. A játtzása helyesen esett. Lang Zameot, Langné Adát oly megeleégedéssel játszdották, hogy a közönség a játék végével mind a kettőt tapsolás közt kiáltotta elé s igen érzékenyül mutatta ki örömét. Sáska Johnt, Kótsi Williamot, Jantsó Nadály Pált még jobban játszdotta, mint elébb; Kontz Ajost, Ernyi Tru-zot, Saskáné a szeretsen asszonyt, ki gyermekét megölte, igen jól játszdották; Simén Borbára Lillit nem oly természetesen s elevenen, mint néhai Kontzné. Ebből láthatod, hogy a próbált Játtzók adták elé a darabot [s a Rollák igen jól voltak kiosztva. De a publicum is nagyobb megilletődéssel fogadta, mint ezelőtt, ugy hogy magam is könnyeztem egyrészt a játék felséges festé-sei s vonásaitól megillettetve, de másrészt azon öröm miatt, hogy néhányakat szemlélttem könnyezni, mely a többi közt jele annak, hogy a szép játékot a mi hallgatóink belső érzései is ki tudják vá-lasztani. Egy szóval mindenfelé oly megeleégedést vettem észre, hogy ezen Darabot még néhányszor nagy haszonnal játszodhatja a Társa-ság — s a mikor játszdottatását kihirdették is, köz tapsolás hangoz-tatta a néző piaczt.“

Mekkora haladás ez 1798 óta, midőn Gedő ugyanezen darab előadása után — miben ő maga is tényleges részt vett — így nyi-latkozik: „a mű publicumunk nem ért meg ilyen játéknak elfoga-dására, mert se nem érti, se nem érzi.“¹⁾

Hogy e szindarab azon időben kedvence volt a kolozsváriak-nak, anynyit a fennebbi levélből biztosan megállapíthatunk. Ez egy-felől mindenesetre a darabnak magának tulajdonítandó; de tagad-hatatlanul érdemei voltak benne a fordítónak is. Már csak maga egy darab szerencsés megválasztása oly időben, midőn a színészet-nek nemcsak magát kellett megteremtenie, de egyszersmind publi-cumot is; midőn a publicum színi érzéke és ízlése embriójába vagy semmit, vagy csupán jót lett volna szabad játszani; midőn az első benyomások szerencsés vagy szerencsétlen iránya egy egész korszak kultur-törekvéseire kihat; akkor egy ilyen választás általános iro-dalmi tájékozottságot, a miveltség szükségleteire nézve biztos ité-

¹⁾ Gedő J. levele Kozma G.-hez 1798. jan. 14.

lő tehetséget mutat és magában is érdem. De ez még teljességgel nem elegendő az idegen nyelvű darabokkal szembe. Ha a fordítás nem sikerült, tönkre megy a legjobb darab is. S századunk elején ez még a legkisebb baj lett volna. Ma a nyelv fejlettségének magaslatán való állást követelünk az író és fordítótól; de nyelvünk és irodalmunk ujja születésének korszakában neki a közönséges nyelvérzéken és szokásos nyelvműveltségen fölülemelkedni és vezérkednie kellett. Létjogot akkor egyéb nem adhatott. S hogy a „Szeretsen Rabok“ fordítója a megválasztás érdeméhez a fordítását is csatolta, azt nemcsak a darab fennjelzett kedvelt voltából következtetjük, hanem — és leginkább — azon feltűnésebből, mit az a legkomolyabb írói körökben keltett. A fordítás ugyanis 1802-ben nyomtatásban is megjelenván Pozsonyban, nemcsak a kiadó Landerer szól arról igen bizelgően, midőn tudatja, hogy a „becses s tudós munka a sajtóból felszabadulván, szabad szárnyán megmutatja magát a bölcs világ előtt“ — s kívánja, hogy a fordítónak „a magyar tudományok elősegelésére buzgó iparkodási Hazánk’ hasznával és tudós nevének örökösödésével koronáztassanak;“¹⁾ s a megjelent mű egyszeri futó olvasása után nemcsak Döbrentei kéri fordítótól annak egy példányát alaposabb átolvasásra s egyszersmind arra, hogy „kösse vele is azt a kötelet, melynél fogva a hazai tudományos boldogságot elősegíteni igyekező munkálkodások édesebb ízt nyernek;“²⁾ nemcsak Csokonaihan keltett maga iránt tiszteletet; hanem a nagyok nagyja Kazinczy is sietvén a darabot megszerezni, midőn azt átolvasta, így ír 1802. december 19-én Regmecz-ről a fordítóhoz: „Minapi emberem üresen jöve Kassáról, de a tegnapi meghozta a „Szeretsen Rabok“-at. Ha ez első munkája az Urnak, úgy örvendek dicsőségén, melyet jövődőlő Lélekkel látok. Mit nem fog az nyujthatni, megerősödvén a munkában, a ki így kezd? (Kozma G. a mű fordításakor 22—23 éves lehetett.) Vannak ebben is botlások, meg tévedések: de a fordítás bátran össze mérkezhetik azokéval, a kik magokat nagyoknak gondolják; az férjfit mutat. Légyen bár álom az a hir, az a ragyogás, az a halhatatlanság, mely a fiatal író tollnak hevíti: az a szerencse, hogy a firkálgatás által kedvesekké tesszük magunkat a nemzet legjobbjai előtt, hogy beennünket olyak ismernek, a kik különben neveinket nem hallották volna, édes jutalom.“

¹⁾ Landerer Mihálynak Pozsonyból, 1802. jan 22-éről írt leveléből.

²⁾ Döbrenteinek O-Andrásfalváról 1809. mart. 6-án írt leveléből.

Ezután sürgeti a correctiót s „legszívesebb barátsága és becsülése jeléül „Barátságos jegyzések a Kozma ur Szerecsen Rabjaira“ czim alatt közli is egészen magánczélra irt bírálatát a fordításról, mely becses adatokat tartalmaz azon kor nyelvtani állására és törekvéseire — s így végzi levelét: „Ismét azt mondom, a mit első hangzattal mondtam az Urnak: a mi lelkeink rokon lelkei!“

Nagyon jellemzi a kort, hogy abban egy dráma sikerült fordítása, mint irodalmi esemény fogadtatik. Ha azonban meggondoljuk, hogy nyelvünk drámai szépsége — mert drámánk nem is létezett — mennyire fejletlen volt, egészen megfogható lesz előttünk a nagy nyelvújító azon lelki öröme, melyet egy hivatott kéz erőteljes alkotásán érzett. Anynyival inkább, mert e kéz támogatandó volt őt a „Dea Debreczen“ (mint egy levelében nevezi) által már üldözőbe vett nyelvújításban, s később nem kis mérvben támogatta is műveinek nagymérvű terjesztésében és olvasó közönségének növelésében. Annyi való, hogy Kozma Gergely részére e siker a Kazinczy barátságát és nagybecsülését állandóvá tette úgy, hogy ez őt nemcsak magánleveleiben említi a legelőkelőbb írók között, de erdélyi utazása alatt, 1816-ban személyesen is megismerkedvén vele, e találkozás emlékének a következő sorokat szenteli: „A mint Szent-Benedek mellett elmenénk, egy kék talárisu pap, bajuszszal és szakál nélkül, hermelin kabaláján, hasonlóan cselédje is, megállta a Gyulai szekere mellett. A kék taláris Magyarországon sem szokatlan, valamint a bajusz nem némely papoknál, szakál nélkül; de nem értém azt az ismeretes, biztos bánást. S ime most a pap sarkantyut ada lovának, s sebesen jöve felém, a mit még inkább nem értettem. Egy férfi vala, kit szerencsém volt mind leveleiből ismerni, mind dolgozásaiból: Kozma Gergely ur, szent-gericzei unitárius prédikátor, a „Gályarabok“ fordítója.“¹⁾

„Még beszélénk vele, midőn egy cseléd jött, s kéré urának nevében, térjünk be“. S gróf Toldalagi Zsigmondhoz betérve — „Kozma ur kinosan vála el tőlünk; halaszthatatlan dolgai voltak. Rágondolá magát útjában, s dolgait cselédjére bizá; maga jött, s társaságunkban tölté az estvét. Megilleté jósága, s úgy fe-

¹⁾ A „Szerecsen Rabok“ itt már „Gályarabok“ czímmel említettnek. Az első Kazinczynak sehogy sem tetszett, s ő bírálatában a helyett — bár mérésnek nevezi — „Néger Sklavok“-ot tartana találóbbnak. A „Gályarabok“ czim azt sejteti, hogy a mű talán második kiadást is ért.

lejtém kék talárisát, s bajuszát szakála nélkül, mint hitét, melyre semmi gondom. Szeretem a meleg vért, a meleg érzést; több az mindennél" ¹⁾).

Színírodalmunk és a kolozsvári nemzeti színészet történetében, a fennebbiek szerint, a Kozma Gergely nevét említetlenül hagyni igaztalanság. Kicsinylésnek nem is nevezhetem, mert olyan dolgot, a mi egy Kolozsvár miveltségi közönségének hosszabb időn át szellemi élvezeteket nyújtván, színi érzékét fejlődni segítette, a mi nevezetesen, írókat s köztük egy Kazinczyt lelkesedésre ragadott, kicsinyleni nem lehet. Az irodalomtörténet gondosan följegyzí a gymnasiumok ifjúsága színi kísérleteit. E kísérletek hatásának első nyilvánulásai az életben azok, melyek közé a kolozsvári is tartozik. Az első állandó magyar színház építésének előjátéka volt ez, mely művészeti igényeket teremtett s mely ennél fogva joggal tart igényt a figyelembevételre.

1805-ben írt egy ódát gr. Teleky Mihályhoz „Új Kertecske“ czímen ²⁾), melyben a verselési könnyedség mellett különösen a klasszika poesisben való otthonossága, s széles ismeretkörének és olvasottságának gyümölcsei ragyognak.

Hogy Kozma G-nek több művei is jelentek meg, azt Kazinczynek azon kifejezéséből is következtethetni, hogy őt dolgozásaiból ismeri. Azonban, hogy Kazinczy nagy szellemének jóslata az írói dicsőség felől nem egészen teljesedett, bár a mindjárt részletezendő érdemek magukban is tiszteletet parancsolnak, azt sajnálattal kell bevallanunk. S hogyan? a nagy emberismerő tévedett ama hízegő ítéletében?! Oh nem! az a szép tehetség, az a nyelvismeret (görög, latin, franczia, német), az az ó klasszikai műveltség mélységében és elavulhatlan szépségeiben gazdag lélek, az az európai rationalismus fuvalmaitól érintett és a nemzeti megifjodás erőteljes vérlüktetésétől élete végső perczéig rugékony szellem magában igenis hivatott lett volna azon szép jóslat megvalósítására. De a földrajzi helyzet rajta is érvényesíté uralmát. Ez a helyzet

¹⁾ „Kazinczy F. eredeti munkái. Második kötet. Erdélyi levelek“. 208—9. l.

²⁾ A mű teljes címe ez: „Új Kertecske“, vagyis R. Sz. B. Mélt. Gróf Széki Teleki Mihály ur Ó Nagyságának, a nemes marosszéki főkirálybirói hivatalra, 1805-ben, martius 19-én, Maros-Vásárhelyen lett beiktattatása emlékeztére készült versezet. Írta Kozma Gergely, szentgericzei unitárius pap“. Terjedelme nagy negyedrébten 28 oldal. Írónak gyönyörű, a nyomtatáshoz hasonló kéziratában. Kezemenl.

nagy hatalom, mely népeket tart szolgaságban, szellemeket nyűgöz békóba, nemzetekre oktroyál politikai fogalmakat, hitet, meggyőződést s szab irányt és korlátokat kulturtörékvéseinek. E helyzet a kereszténységben, protestantismusban, szabadságharczokban, népek erkölcsében, világnézetében, emelkedésében és süllyedésében mindenkor és mindenütt érvényesítette befolyását. A chinai négyezer éves kulturája mozdulatlanul áll; az áfrikai néger néger marad; az amerikai a fejjérrel vegyülve új race-ot alkot; a spanyol égalj kalandorságra, a tengerparti merész vállalatokra ösztönöz; észak zárkozottá tesz, spekulációkba mélyeszt. És az egyén korlátoltsága mit tegyen az universum korlátatlanságával szemben?! . . .

Ez erővel való küzdelem emésztette fel Kozma G. szellemét is és csökkentette látható nagyobb eredményét szakadatlan munkásságának.

Századunk elején a közlekedés nehéz voltát nincs miért ecsegtelnem. Csak utalnom kell egy vidéki elzárt papi állomásra, messze a műveltség minden góczpontjától; hol nagy kiterjedésű földön hijába keresünk irodalmi vezéregyéniséget; hol csupán egy ifju lélek ébredező szelleme világít a nagy sötétben környezetének és magának; lelánczolva hivatal és szegénység által; hön üdvözölve a távol világ szellemi napjainak minden odaesett kis sugarát, de e napok közelének közvetlen melegét soha se érezve; szabadság, előhaladás és műveltség áldásaiért szünet nélkül epedezve, de ezek szolgálatára égő vágyát és tehetségét egy szűk kunyhó néma falai közé zárva: elég ezeket érintenem, hogy Kozma Gergely szellemi elszigeteltségét, mondhatnám rabságát az olvasó elképzelje. Nem az a csuda, hogy nevét csak enynyi írói dicsfény környezi, hanem az, hogy ily helyzetben a névtelenek milliói között ő is örökre nyomtalanul el nem enyészett.

Azt írja neki Kazinczy azon levélben, mely mellett a „Szerecsen Rabok“-ra irt bírálati megjegyzéseit közli: „Menynyit kellett volna annak köszönnöm, a ki midőn pályámat futni kezdettem, így kapott volna honom alá!“ E felsohajtás egy kis módosítással egészen Kozma Gergelyre illik. Menynyit köszönhetett volna ugyanis ő, ha földrajzilag el nem szigetelve, egy Kazinczy vagy hozzá hasonló író közelében, vagy legalább gyakrabbi érintkezés útján nyerhetett volna támogatást és irányt munkásságában! Ennek hiányában elforgácsolta erejét, s az az erő, mely oszlopok emelésére volt hivatva, apró jeleknél nem hagyhatott egyebet maga után.

Méltán oszthatjuk azon sajnálkozást, melyet Kazinczy Kozma G-nek egy nyomtatásban megjelent halotti prédikációja felett, 4-ik levelében így nyilvánít: „Az ur munkáját általadtam Csokonai urnak Debreczenben, s olvastattam vele az ur levelét. Ő nagyra becsüli az ur emlékezését, s ajándékát velem együtt szívesen köszöni. ... Szántuk az urat, a ki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti izetlen irások tételére kényszerítettik. Engem annak megolvására egyedül az fog birni, hogy barátomnak esmerjem munkáját, s ki tudja, talán lelek benne valamit, a mi philologikai jegyzéseimet szaporíthatja“. Mintha mondaná: miért pazarlod ilyen dolgokra idődet és azt az erőt, mely hivatva volna maradandó becsü dolgok végzésére?! S pedig hogy mennyi munkát fordított az oly nemű művek írására, azt csak az képzelheti, a ki nagy gonddal kidolgozott papi beszédeinek kézírathalmazát valaha szemlélte.

Nó de hisz ő pap volt, s kötelességeinek mindenben lelkiismeretes embere. S ez oly érdem, a melyet mindjárt méltányolnunk is kell. Hanem hijába! az író sajnálkozását el nem fojthatja, látván, hogy ez erőmegosztás irodalmilag nem volt előnyös.

Az oly szépen kezdett írói pályának tehát, a röviden érintett körülménynél fogva, nem volt egy kizárólag követett iránytűje. Hiányzott oldalánál egy hona alá kapó vezető kéz. Azonban a munkálkodásban szünet soha sem állott bé. Csakhogy annak irányát egyelőre Landerer jelölte meg, ki mint kiadó természetesen saját speculatioit követte. Midőn t. i. a „Szerecsen Rabok“ megjelenéséről értesíti, azt írja: „hogy mivel a magyar nyelvnek kedvelői nagyobb kény-izléseket tapasztalják az ugynevezett Romanen és Traverszint munkákban, hogysen a Játszó-Darabokban: tessék inkább amazoknak további magyar szívésséggel folytatandó fáradságit feláldozni, a melyekkel, ha ajánlott tanácsomnak helyet találndjak, és keze között nem volnának, szolgálni kész vagyok mennél hamarább hozzám utasítandó tudósítása szerint“.

Ha e helyett azt mondja neki valaki: „A drámai nyelv első nehézségeivel szerencsésen küzdöttél meg, érzéket tanusítottál irodalmunk ez ágának mivelésére. Már első próbád olvasókat és nézőközönséget hódított. Haladj tovább ez irányban. Válaszsz vagy válassztass klasszikus darabokat s fordításukban légy gondos, kitartó és alkalmazd a Kazinczy által sürgetett correctiót, melyben ő mestered léssen!“ Egy ily tanács mind neki, mind irodalmunknak nagy hasz-

nára lett volna. De ez hiányzott. E helyett a fennebbivel állott elé Landerer, ki csak arra nézett, minek van nagyobb kelendősége, s ki csaknem versenytársak nélkül, kiadói hatalom lévén: csoda-e, ha egy kezdő író felkaroltatásnak véve e biztatást, örömmel szegődik a hatalomhoz?!

Kozma G. tehát elfogadta az ajánlatot s az egymásra küldött darabok fordítását maga nem győzven, társul veszi a munkában Szabó Sámuel, sz. kereszturi unitárius gymnasiumi igazgatót és Gedő Józsefet. Sokat fordíthattak együtt ez irányban. De mivel Landerer e nemü kiadványait — „Téli és nyári könyvtár“ czim alatt — nem ismerem, s hol e sorokat írom (Székely-Keresztur), nincs módomban azok felkutatása, műveiket czim szerint mind fel nem sorolhatom. Anynyit azonban levelezéseikből látok — mert a közvetítést mindig Kozma G. eszközölte — hogy míg Szabó S. ¹⁾ s Gedő is több darabot fordított, azalatt Kozma G. fordításában

¹⁾ Szabó — Mikola — Sámuelnek a „Ker. Magvető“ IX. kötete II. füzetében megjelent életrajzában nem lévén szó az ő irodalmi működéséről, e helyen megjegyezni kívánom a következőket. Szabó Kazinczyval is levelezésben állott, minek alapja mindenesetre írói munkássága volt. Hogy e czim alatt: „Abentheuren und Unglücksreisen des Junkers von Hasenau“ egy fordítása jelent meg Landerernél, 1805-ben, az tény. Ugyan e kiadó Kozma G. közvetítésével még több darabot is küldött hozzá fordítás végett s hogy ezek közül többet ki is adott, bizonyítják egy Kozma G.-hez 1808-ban küldött levelének e szavai: „Ex reliquis opusculis D. Szabó 20 exemplaria jam submissi“. Azok a 20 példányok t. i. az írói díjt képezték. Ő fordította, ugyancsak Landerer számára, a következő darabokat: „A Forster familia“ („Erdőpásztori háznép“ czimen), „Az Inkászok“, (Marmontel-től) és „Menon Napkeleti Történeti“, melyeknek megjelenését azonban a censura nem engedte meg. Írt az „Erdélyi Muzeumba is (IV. füzet). Fordította még a következő czimú művet: „Histoire de Saladin, Sulthan D'Egypte et de Syrie: avec une Introduction, une Histoire abrégée de la Dynastie des Ayoubites fondée par Saladin, des Notes Critiques, Historiques, Geographiques et quelques Pièces Justificatives, Par M. Marin“. I. kötet 355 lap, II-ik 440. A kézirat teljes. Ráírva: „imprimatur, Claudiopoli 9. 7ber, 807. Mártonfi“. A sz. kereszturi unitár. gymnasium könyvtárában. Általában azon időben a jeles tudós és író hírében állott, minek nyomaira ez életrajzban is akadunk még. Egy szerencsétlen viszálykodás azonban, minek következménye lett, hogy Gedő szerint „az irigység hasznos polczáról Póka-Kereszturra kinyomta“ (Gedő levele Kozma G.-hez, 1813, sept. 9.), úgy látszik, szárnyát szegte írói működésének. Hogy már mint egyetemi ifju mily megtisztelő ösztökölésekkel dicsekedett, s később mint tanár, körében mint tiszteltetett, fényesen igazolja egy a kereszturi gymnasium könyvtárába, Ferenczi József, gagyí unitárius lelkész által éppen most beadott emlék-lap gyűjteménye, mely 78 dr. szép emléklapot tartalmaz az 1791—1818-ig terjedő

„Clementi Laurát“, „Lissara Abissziniai Amazon“-át, „Zoriádát“, Goldschmidt „Római Biographiáit“ adta ki Landerer. Utóbbiról azt mondja fordítója egy a kiadóhoz intézett levelében, hogy azt „egy nevezetes hazánkfiától ösztönöztetve, vette czélba; — — — mivel a nagy érdemű Dugonits ur Historiáján kívül még eddig magyar nyelvünk a római historiának szűkiben levén, megjelenése a literatura kedvellői előtt becses lészen“.

S mi volt az anyagi jutalma e korban az írói munkásságnak? Az, hogy minden kiadott műből kapott a fordító 20 tiszteletpéldányt. A ki tehát mégis dolgozott, azt bizonyosan magasabb érdekek ösztönözték a munkára; az a gondolat, hogy az irodalmi műveltséget fejlesztik, a nemzet érdekeit szolgálják s saját lelki szükségzeit is kielégítik. E kor íróinak általános és egyik főérdeme ez eszményi irány, mely napjainkban nem mindenütt mutatható ki tisztán. Másik nagy érdemök az, hogy az olvasási vágyat ébresztették s az olvasó közönség mind nagyobb meg nagyobb gyűriüzetben fogta körül őket. Ugy, hogy Kazinczy 1803-ban megható örömmel írja, hogy „Kis István, budai és pesti könyvárus a debreczeni augusztusi vásárban 3000 forintot vett be, és az ő szeretett Kis Jánosának „Zaid“-jából egy hónap alatt 400 nyomtatványt adott el. Itt litteraturánk arany százada, ha ez így tart“¹⁾. Azonban mélyre látó emberismerettel, tudván, hogy az eszményiség gyermek-

évekből, ezen czímmel: „Denkmahl der Freundschaft“. Az emléklapok legnagyobbára 1791- és 92-ből valók s Bécsben, Erlangenben, Göttingában, Jenában, Berlinben és itthon irattak magyar, német, latin, görög, francia, angol stb. nyelven. Őszinte barátságról tanuskodnak közöttük a Bárotzié, Döbrenteié, Kis Jánosé és Gyöngyösi Jánosé; a külföldiek közül megemlitendők: a gr. Brinckman A.-é (Batavus), J. Woon Hennsburgé (Major d. I. Hannoversh. Infanterie Göttinga), G. C. Lichtenbergé (göttingai professor), Leop. Eckhardté, H. Aug. Wrisbergé (Dr. med. et an. professor, Göttinga): a a belföldiek közül: gr. Gyulai Ferenczné (görögül), gr. Gyulai Katáé, gr. Kornis Gáspáré, gr. Haller Jánosé, gr. Teleki Domokosé, Bethlen Ádámé, Haller Károliné, P. Horváth Károlyé, gr. Gyulai Károliné, Gamauf S.é. Binder J.-é, Fűzi Jánosé, Rauber Rozáliáé, Macskási Lajosé és Macskási Imréé, mely utolsóét mint curiosumot ide igtatjuk szószerént:

„1763 ban a Magyar Gárdánál laktomban, miűdön a kilenczedfél mázsás követ, ő Felsége Mária Theresia szeme láttára tovább mint 100 lépésnyire vittem, nem hittem, hogy még 71 esztendő koromban professor Szabó Sámuel ur barátai közé számlálhassam magamat s megvalhassam azt, hogy meg nem szűnöm életemben lenni barátja“.

Leánya, Anna, szentábrahádi özv. Vas Miklósné, a sz. keresztszti gymnasiumhoz egy „Szabó-Mikola Sámuel-tanszék“ alapjául 1000 frt. alapítványt tett e napokban, ezintézet legelső tanára és igazgatója emlékére.

¹⁾ Kazinczynak Kozma G.-hez 1803. sept. 1-én Ér-Semlén irt, 4-ik levelében.

kora, mint mindenben, úgy itt is lejár, mint az egykori festő egyetlen vonással torzítja el szép képét, ő is rámutat a kor árnyoldalára e megjegyzéssel: „De a mig az író hasznót nem lát az írásból, addig ne reménljük annak elérkezését!“.

Kozma G. ez aranszázadnak éppen felét élte át. Dolgozott is eleget, de hasznót az írásból nem látott. Sőt hátrább ismertetendő módon anyagilag is csak áldozatokat hozott irodalmunknak. Annál méltóbb, hogy legalább az elismerésben ne maradjunk adósok neki.

1805-ben irt egy „ABC könyvet a tanulást kezdő gyermekek számára“. A kezemenél levő kéziratpéldány egészen sajtó alá látszik rendezettnak lenni, a czimlapon még a czimkép helye is ki levén jelölve ¹⁾. A mű terjedelme 36 oldal. Rendszere a régi betűztető rendszer; de az általam ismert régi ABC-ktől előnyösen különbözik a tananyagot illetőleg. A betűztetés t. i. már a három első oldalon bevégeződik s a 4-ik és 5-ik oldalon értelmes szavak olvasása veszi kezdetét. A hátralevő rész pedig az embertan, természetrajz, földrajz, anyanyelv, erkölcstan és számtan s házi és gazdasági eszközök ismeretelemeit oly formán tárgyalja, mint az a mai beszéd- és értelem-gyakorlatokban fordul elő.

Asztali imái közül, mint a melyeknek tárgya és alakja czél-szerűségét tekintve, szűkében vagyunk, ide iktatom a következő kettőt, a melyeknél jobbat ma sem igen ismerek:

É t e l e l ő t t.

„Uram! jóvoltodból van mostan mit egyem.
Illik, s add is, ezzel hogy megelégedjem.
Sokan vannak, kiknek nincs most mit enniük,
Kérlek, azoknak is adj miből élniük“.

É t e l u t á n.

„Isten! jóvoltodból ma is
A kik ennem adtanak,
Adj azoknak máskorra is,
Hogy legyen mit adjanak“.

Hogy a mű nyomtatásban megjelent-e, annak állítására biztos adataim nincsenek.

A Landerer buzdítására kezdett regény-félék fordításával 1805-ön innen teljesen felhagyott, belátván, hogy azzal a kiadó napi speku-

¹⁾ A czimkép helyén fel is van írva ez: „Ide egy ilyen helyre alkalmas képecskét kell nyomtatni“.

léciojánál magasabb érdekeket nem szolgál. Sokat tett e belátás gyors megérlelésére G e d ő Józseffel ¹⁾ való barátsága és levelezése. E mivel, szellemes és tudományos férfi, kezdetben maga is bevonatva barátja által a Landerer-féle kiadványok fordításába, hamar felismerte az érdem aránytalanságát a munkához s sietett barátját is tartalom- és szellemdús leveleiben arról meggyőzni. E tárgyban így szól hozzá a többi között: „Kozma Gergely egy pénzvadászó könyvárusnak rabja akarván lenni, holmi elenyésző s mégis sok fáradságba kerülő románok fordítására tékozolván üdejét, megszenvedi azt, hogy valami asszonyok eredeti munkákkal kedveskedjenek“.

Czélzás Molnár Borbára és Ujfalvi Krisztina ez időtájt versekben és prózában megjelent levelezéseire. Mire egy más levelében Brutust ébresztgetőleg ismét visszatér: „Ezek originálok s nem kötik magukat a csupa fordításhoz, mint K. G., holott nekie férfiui talentuma — s nagyobb mértékkel, mint M. B.-nak etc. — azon kívül olvasása s mindene, egy gazdag patronuson kívül“ ²⁾. S midőn értesül, hogy nézete csakugyan helyeslésre talált, így ír: „Tehát végezetre észrevetted, hogy a románok fordításával sem magadnak, sem a közönségnek nem nagy hasznot szeresz. Szerencsés meggyőződés! S tehát rabja lettél volna ama pénzvadászó könyvnyomtatóknak, életed legdrágább szempillantásainak elvesztegetésével? Engedd által ezen szerencsét s az ebből eredő dücsösöset azoknak, kik a literatúrának hervadó rózsát nevelnek!“ ³⁾.

Elhatározta tehát magát egy komoly és tudományához méltó mű, hamburgi tanár Raimar Sámuelnek „A természeti valóság, főbb ágazatairól irt elmélkedései“ lefordítására. Hogy haszontalan munkához nem fogott, azt tanusítja maga a mű, mely 1754-től 1793-ig hét kiadást ért német nyelven. Tanusítja továbbá a kortársak véleménye. Az akkor Marburgban időző Vályi Elek — kihez Raimar halálára Büsch által irt eloquiumért fordult — így ír ez ügyben: „Örömmel olvastam egy oly szeretett barátom rendeit; ha csakugyan nem esik fenn a halhatatlan Raimar fordítóját barátomnak neveznem — — — Kivánom, hogy egy jó magyar mágnás tudományokat becsülő lelke — vagy irom: erszénye — segítse barátomat ezen nemes foglalatossága kivitelében; a nemzet pedig esmérje meg egy munkás és hasznos tagját.“ Ugyan ő egy későbbi

¹⁾ Életirátát és arczképét lásd a „Ker. Magvető“ VI. kötetének II-ik füzetében.

²⁾ G e d ő J. levele Kozma G.-hez. Abrudbánya, 1804.

³⁾ G e d ő J. Kozma G.-hez. Abrudbánya 1804 oct. 3.

levelében ismételve érdeklődéssel tudakozódik a fordítás mibenvoltáról.¹⁾ Jakab Elek így nyilatkozik e tárgyban: „A mű tartalma egy solid philosophiai vallási elmélkedés a legfontosabb természeti vallási kérdések felett. Látszik, mily szabadelvű volt az öreg, hogy elméje ily fenséges igazságokban találta gyönyörét; de az is látszik, hogy akkor még ilyen eszmék elfogadására Magyarország megérve nem volt.“²⁾ Gedő ugyanerre vonatkozólag így ír: „Hogy a halhatatlan Raimarnak azon nevezetes munkájához kezdettél, arra az én helybenhagyásom keveset nyomhat előtted; de azt hidd el, hogy a tudósok előtt semmivel nagyobb becsületet, s a maradék előtt zöldelőbb koszorut nem nyerhettél volna, mint azon darabnak általfordításával. A munka előttem nem ismeretlen, csak azt tészem hozzá, hogy feletőbb nagyon a kiadásával ne serénykedj. Te azon munkával magadnak állandó nevet kívánsz szerezni a maradék előtt; de mentől többet fog ülni kézírásban jobbitó kezeid alatt, annál hamarabb eléred célodat. Azt kívánnám tőled, hogy az eredetit feljül mulja a fordítás, a pedig úgy lesz: a) hogy az originál ideájit, gondolatit jól eltaláljad a fordításban. Erre szükséges, hogy kettővel, hárommal a tudósok közül — mint Tompa, Köteles, Szabó a professor — által nézettessed s reflexioikat használjad; b) azután arra vigyázzván, hogy ne csak a gondolatok eltalálása helyesen essék, hanem a legtisztább s igazabb magyarsággal legyen készítve, vizsgáltsd meg Kazinczyval és Révaival. Ezek által eléred azt, hogy az originált feléri a fordítás. De ezen munkának tárgya olyan, hogy kiadásától fogva sok nevezetességek adták elé magokat, melyeknek öszszeszedésével s szerzésben kiadásával az originált feljül mulhatod. S ezen lépésedben vezérlőid lehetnek a m.-vásárhelyi tudósok, kik a Kant s Fichte philosophiájával is esmeretesek. Ezen munka megérdemli, hogy a legtehetősebb tökélettel keljen ki. S én jól tudom, hogy te nem fogod kimélleni azon fáradságot, hogy ennek igaz tökéletet adj, s a nonum prematur in annumot jó értelemben meg fogod tartani. Nem azt teszi ez, hogy kilencz esztendő előtt ne add ki, hanem hogy mindaddig jobbitsad, addig tökéletesítsed, a míg lehet, s a mikor igaz meggyőződésed lehet az iránt, hogy a legkésőbbi maradék is áldani fogja fáradozásodat. Menynyire örvendénél, ha a „Szerecsen Rabok“-at most adhatnád ki elsőbben, minekutánna tanult barátaidnak megjegyzéseit használhatnád!“

¹⁾ Vályi Elek Kozma G.-hez, Marburgból 1805, szept. 8-áról irt levelében. Megint, jun. 19-éről.

²⁾ Jakab Elek urnak tudakozódásomra irt válasza. Budapest, 1875. dec. 28.

„Ha elfutod a halhatatlanok élete leírását, úgy találod, hogy keveset dolgoztanak, de a mit kiadtak, abban csak a viszketős elmék találnak jobbítani valót. Azt az időt, melyet ezen rendkívül való nagy elmék sok foliánsok öszveírására fordíthattak volna, egy-két remeknek helyes és jeles készítésére szorították, s habár a késedelemmel nem remélhették is, hogy dicsőségökből származó örömeiket életekben szívhadják, meg voltak győződve arról, hogy ele nyészések után érdemes nevek soha el nem enyésznek.“

„Óhajtom, hogy fordításodat mind én, mind hazafitársaim, kiket nagyon interessál a józan religio — olvashassák. Megvallom barátom, volt olyan idő, melyben tüzes indulataimtól elragadtatva, s az irreligiositásban kedvem telve, elragadással szívtam bé azon nyomorult tudományokat, melyek az isten lételét, a lélek halhatatlanságát, a religiónak ezen főszlopaait s a józan ember belső nyugodalmának ezen szerzőit öszve akarták tépni. Hála a menyneyi sz. gondviselésnek, menynyire kitértem ezen elcsábítatásomból! Hidd meg, barátom, semmi sem önthet belénk nagyobb vigasztalást, semmi sem ragadhatja felségesebb képzetekre elménket, mint az istenről, a lélek halhatatlanságáról, a morális világról való ideák s azoknak józan hite! Te értesz engemet, mert Raimart olvasod --- s fordítod. Olvasd a Kant morálját is, s jobban fogsz érteni. Ne hallgass semmit azokra, kik Kantot ócsárolják s érthetetlennek hiszik. Az ilyenek tudatlanok!“

„Talán minekelőtte közre kelne fordított Raimarod, kézírásban én is olvashatom barátságodból. Az anglus jegyzések fordítására jobb lesz, ha Kazinczyt nyered meg. A naturalis historiának terminussaira találsz magyar könyveket“ ¹⁾.

Hogy e benső, önzetlen baráti érdekeltségből, egy széles ismeretkörű, fenkölt lélek tiszta, helyes ítélete alapján nyújtott jó tanácsok minő figyelemben részeltettek, azt mindjárt elmondja Kozma G. maga.

Annyi áll, hogy ő e mű nagy jelentőségétől teljesen át volt hatva. Érezte, hogy a tudományoknak, a józan vallás terjesztésének ezzel szolgálatot teendő s egyszensmind írói működése iránt a legjelesebb hazafiak részéről nyilvánult kedvező véleményt ezzel kell meghálálnia s biztosítania. Egyéniségét tekintve pedig e műben akarta tehetségeinek megfelelő nagyobb szabásu emléket alkotni meg irodalom- s tudmányszeretetének. Anynyival kevésbé sajnált

¹⁾ Gedő fennebb említett levelének 2-ik és 3-ik ivén.

időt és fáradságot, mert maga a tárgy szaktudományával állott szoros kapcsolatban, iránya pedig természeténél fogva rationalis. A rationalismusnak pedig ő minden téren lelkesült szószólója volt. Több mint három éven át dolgozott (1805—8.) a mű fordításán. És mily lelkiismeretes előkészülettel! A milyenre a mai fordítónál csak kevés példát lehet találni. Mire nézve legjobb lesz saját nyilatkozatát idéznem. „Ezen könyvnek számos tudományokkal levén szoros egybeköttetése, nekem a következő magyar könyveket u. m. Apáczai Encyclopoediáját, Földi Természeti Historiáját, Szentgyörgyi Term. Historiáját, Gáti Term. Historiáját, Raff Term. Historiáját, Franzius Vadkertjét. Révai Antiquitates Literaturae Hung., s Elaboratio Grammaticáját, Benkő J. Botanikáját, Téli Bokréta nevű prédikációját, Csapó Füves Kertjét, Veszelszki Fa- és Fűszeres gyűjteményét, Sultzer Term. széps. való Beszélgetéseit, Elmélkedéseit, Derhám Physico-Theologiáját, Sandert az Isten Jós. s Bölcsesége a Természethen, Benkő F. Minerologiáját, Metallurgiáját, Mátyus Diaeticáját, Makónak a Menykönek mivoltáról való Bölcselkedését, Dugonits Mathesisét, Molnár Physicáját, Ráth M. Physicáját, Fábrián Physicáját, Magyar Museumot, Vieland Diogenesét, Párizs Pápai Pax Animaejét, Cserei Chresthomatiáját, Mendelsohn Faedonját, Horváth Á. Psychologiáját, Sándor Sokféléjét, Sárvári Moralis Philosophiáját, Philosophusi Ethicáját, Szabó Kisdéd Szótárát, Sándor Könyves Házát, Flögel az Emberi értelem Természeti Historiáját, Benkő Parnassusi Időtöltését, Németh L. Statisticáját, Szőnyi Physicáját — — nemcsak meg kellett számos költséggel s sok utánjárással szereznem, hanem végig is olvasnom, hogy a sokféle tudományszakokból belé jövő terminológiát helyesen eltálálhassam, s az írás módjában is mentől kevesebb hibát ejtsek“.

Ily alapos előkészülettel kezdett a mű fordításához. A munka ezen részének pedig szintoly lelkiismeretes, mint fárasztó voltáról ezeket mondja: „A temérdek kézírást már kétszer egészen leirtam, és a másodikban is tett feles igazítások miatt harmadszor is kénteleníttem lemásolni, hogy a helyesírás szabásai ellen annál kevesebb hiba eshessék. (Ime a Kazinczy bírálatának s correctio sürgetésének s a Gedő által ajánlott nomen prematur in annum hatása!); mely szerint körülbelül 200 s több árkosokat is kellett s kellett irnom. Hát még mennyi szám-

talán nehézségeket kellett ezen fordítás közben feljűlnom, azt csak a tudja, a ki ezen könyvnek egyéb könyvek felett való nehéz fordítható voltát megítélheti; mit az is nyilvánosít, hogy ezen megbecsülhetetlen könyvnek félszázadnyi s még több idő alatt mind-
eddig magyar fordítója nem találkozott¹⁾.

Nekem a fordítási munka lelkiismeretességéhez — a fennebiek után — nincs mit hozzá tennem.

A fordítás becséről Landerer levelei nyilatkoznak. Ő ugyanis még eddigelé Kozma G. kisebb fordítmányait 20 tiszteletpéldánnyal díjazta: ezt 150 példányért több ízben kérve kérte, de a fordító 200 példányon alól adni nem akarta. S ezen akadnak-e fenn, vagy tán a censura akasztotta meg a mű kiadását — mit Landerer e szavai sejtetnek: „Versionem Raimarianam exspecto, quam primum eam censura(m) approbaverit²⁾ — nem tudom. Valószínűnek az utóbbit tartom, mert hisz a kinyomatást illetőleg azon ajánlatot, melyet Landerernél sürgetett, az erdélyi kiadók készséggel megtették. Tehát ezen az ügy fenn nem akadhatott volna. Hanem a censura, az teljességgel nem volt barátja a magyar irodalom fejlődésének. Még a Landerer részére fordított regények közül is, melyek talán a szabadelvűség szellemére hatottak volna, többet visszavetett. Ez ellen kel ki Gedő e szavaiban: „Oh esztelen tyranismus! bár a hasztalan, erkölcsvesztegető s felséges nyelvünket rontó könyveket tiltaná bé a censura! Fájlni lehet, hogy a főkormányzések irásaiban nincs meg az a tűz, melylyel teljesek a mostani orosz és prussus fejedelmek levelei, melyekkel az érdemes tudósokhoz leereszkednek, mely az a tudós íróra nézve, a mi a Prometheus lopott tüze a sárból készült emberre. Oh barátom! a magyar literatura maga szárnyain erőlködik repűlni. A fők elzárják házaiktól. Csak a szegény sorsuaknál talál helyet. Nekűnk nincsen Augustusunk, Fridrikűnk, Mecenasunk, Richelieuunk!“³⁾ Ezt a Blumauer Eneissenek eltíltására írja Gedő. Ily körűlmények között valószínű, hogy a Raimarra fordított nagy fáradság s az ahoz kötött szép remény is a censura áldozatává esett. 1808. még így állott a mű sorsa. S hogy az örökre kéziratban maradt, fájdalomson sejteti egy 1815-ben jött értesítése az „Erdélyi Muzeum“ II. fűzetének, mely így hangzik: „Tiszt. Kozma Gergely, sz. gericzei

¹⁾ Kozma G.-nek Landerer M.-hoz intézett levele, 1805. Mérték Hó 8.

²⁾ Landerernek Kozma G.-hez intézett levele. Pozsony, 1808. júl. 12.

³⁾ Gedő J. Kozma G.-hez Abrudbánya, 1804.

unitárius pap urnál, Hamburgi volt professornak, Raimar Samuelnek, a természeti vallás főbb ágazatairól irt elmélkedései magyarrá fordítva, már néhány esztendeje készen állanak“ (173. l.).

A kézirat, melynek kinyomatása felől gr. Lázár József még 1818-ban is kérdést intéz hozzá,¹⁾ valószínűleg megtalálható Kozma G.-nek, halála után a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárába szállított, könyvtármaradéka között, ábrázolván írója munkás élete emlékének már már feledésbe ment sorsát. Mivé lehetett volna e mű irodalmunk és a nyelvújítás történetében, létrejőve a Kazinczy szellemének befolyása alatt! S mily maradandóvá tehetette volna fordítója nevét! Ezen igazán betelt: habent libelli sua fata.

És itt Kozma G. világi írói működése, mintegy hajótörés után az utazók életteljes vidám zaja, elnémult örökre. S ki ne érezne részvétet az oly dicsőn kezdett pályának e szomorú vége fölött?! Ki ne sejtene: mibe kerülhetett e gazdag léleknek, e fogékony, nemes kebelnek búcsut venni azon pályától, melyen a legnemesebbek barátsága, a nemzet új életének szellemhősei ölelték őt frigykoszorújukba?!

Irni megszűnt, de az irodalomnak használni nem. E kor irodalmi és sajtó-viszonyai bő alkalmat nyújtottak az egyeseknek bebizonyíthatni, hogy a nemzet legfőbb — mert szellemi — érdekeit mennyire készek és képesek önzetlenül szolgálni. Alig létezett egy pár hirlap az országban. Az is nagy időközökben, szűk terjedelemmel jelenve meg és kevesek által olvasva. Hatalomnak éppen nem volt nevezhető az időben a sajtó. Hanem uralkodott e helyett egy másik nagy és zsarnok hatalom a szellem világában, melynek gyűlölt neve censura volt. A zsarnokság természetesen csak ott és addig uralkodhatik, a hol és a meddig közönyösséggel áll szembe. A nemzet pedig irodalmi tekintetben még mindig nagyon közönyös volt; az olvasók száma csekély, úgy hogy író és olvasó közönség egygyéolvadva se indíthattak támadást a rettegett hatalom ellen. Ehez járult az, hogy az író kénytelen volt majdnem minden anyagi hasznót a kiadónak engedni át — s maga mindvégig szegény maradt. E bajban a pátronatusi szellem segíthetett volna,

¹⁾ Id. Szárhegyi gr. Lázár J. fő-strázsamester levele, 1818. febr. 1-éről, M.-Vásárhelyről, Kozma G.-hez.

de ez nem igen volt felébredve. A mi megvolt — a censura és közöny — az rossz volt; a mi jó és szükséges lett volna — a pátronatus — az hiányzott.

Ma ha egy jóra való mű megjelenik, már holnap az egész ország, mondhatni: egész világ megismeri azt a hírlapok, reklámok útján s egy pár nap alatt vasutak és postákon szétrepül a szélrózsa minden irányába. Ma a szellem munkása nem lappang éveken át ismeretlenül és a nyomdákban a lassu töprengő fontolgatást a gőzerő rohamos munkája váltotta fel. Ma a kiadónak elég biztosíték az, hogy jó munkát visz a piacra s író és vállalkozó között gyorsan jó létre a megállapodás.

Mind ez ismeretlen volt századunk elején is, midőn Kis István pesti könyvárusnak a debreczeni, s Landerer pozsonyinak a pesti vásárookra kellett vonszolnira kitérnie, hogy könyveiknek vevőt keressenek; midőn az erdélyi olvasóknak évnegyedenként a debreczeni és pesti vásárookra utazó kereskedők szállították az olvasmányokat s az ezekért járó összeszetre egy következő vásárig kellett várakozniuk a kiadóknak. Ekkor csuda-e, ha a legjelesebb írók műveinek is — mint a Kazinczy és Révaié — csak előfizetés útján való kiadására vállalkoztak a nyomdák! S nem természetes-e ily körülmények között, hogy egy-egy buzgó előfizetőgyűjtő az ország távol fekvő vidékein, valóságos hazafiúi érdemeket szerezhetett magának az irodalommal szemben?!

Ez érdem nem kis mértékben illeti Kozma Gergelyt, ki a pesti és pozsonyi kiadóknak állandó megbízottja, előfizető-gyűjtője volt, ezereket szolgáltatván be nekik évenként, s nagy kiterjedésű összeköttetéseinél fogva minden rendűek között, irodalom és tudomány szeretetétől ösztönözve, rugékonny szellemének személyes érintkezés és az egész országot beölelő levelezései nyomán gyakorlott hatásával ezerekkel szaporította Erdélyben az olvasóközönséget. Landerer F., Mihály és Trattner Mátyás — Gedő szerint „örvendhetek a számvételek alkalmatosságával, hogy olyan jó distractorra tetek szert.“ S a mű becse mellett az ily distractorok is sokat tettek arra, hogy pl. Himfy szerelmeinek 3000 példányu első kiadásából már két év múlva egyetlen darab se volt található a könyvárusoknál.) Természetes hogy az előfizetési pénzek befolyása és oly nagy időközökbeni kezelése a legtöbb esetben anyagilag is nagy

*) Gedő levele K. G.-hez, 1803. okt. 1.

megterheltetéssel járt reá nézve. A ki valaha előfizetőgyűjtő volt, tudja, hogy annak ily nagy mérvbeni folytatása, minő következményekkel szokott járni.

Buzgó toborzója volt az „Erd. Muzeum“ olvasóinak is. 1814-ben Döbrenteihez írt levelében 40 előfizetőt jelent be s azt mondja, hogy ezenkívül írt még 120-nál több személyhez, minek alapján a nyomtatandó példányok számát legalább 100-al szaporíttatni kéri. Döbrentei nem is késik minden levelében hálával köszönni meg e buzgóságot. 1814-ben írja: „Beteljesedék sokszori mondásom, hogy csak egy-két jól gondolkodó, buzgó hazafi legyen egy-egy vidéken, az lelket ad a többieknek is, és íróink találhatnak vevőket.“ 1815-ben: „Ölelem szívből azon lobogó tiszta hazafiuságaért, melyet két leveléből látok. Kimondhatlan örömmel telem el, midőn itt-ott a két hazában egy-egy nemes szívet, mely nemzetének élémenetelét tüzzelel óhajtja, találnom alkalmatosságom vagyon. A Muzeum rendbeszedésének fáradságait csak az is elég elfelejtetni velem, hogy néhány jó érzésűekkel hozott ismeret-ségbe.“ 1816-ban: „Bárcsak egyszer újra találkozhatnám, hogy öleléssel köszönhetném meg irántam való barátságát, s azt a lobogó szent tüzet, melylyel a nemzethez viseltetik.“ A Muzeum 11-ik füzetében pedig nyilvánosan is kifejezést ad ezen érzelmeinek. (II. k. 177. l.)

A kiadókkal folytatott levelezéseiből látható százak és ezerek elszámolása a világ előtt ismeretlen, de ez időkből nem kisebb érdem, mint egy-egy közepszerű író halhatatlansága. A hadjáratokból a történelem csak a vezérek neveit örökíti meg, pedig a névtelenek egy közös homály borította önfeláldozása nélkül az a dicsfény a vezérek halantékait nem ragyogná körül. Amaz irodalmi, mivelődési hódító hadjáratok névtelen hőseinek ez erényei is fölsugárznak Kozma G. sirjáról. Méltó, hogy verőfényes napjainkból a megemlékezésnek egy viszzatört sugára essék nevére, ki egy félszázadon át a világosság terjesztésének fáradhatatlan szolgálja volt.

E gyűjtési áldozatainak volt eredménye, hogy minden új irodalmi jelenségről értesült, mert a kiadók mindent közöltek vele. Ő volt Erdélynek egyik élő hirlapja. Kazinczynak, vele való levelezésénél fogva; s általa a jelesebb királyhágón-túli íróknak még terveit is ismerte. S így nem csuda, hogy a mivelte köröknek mindenütt kedvence és várvavárt vendége volt, s távoli barátai és ismerői folytonosan irodalmi dolgokra vonatkozó levelekkel árasztották el.

Legérdekesebb ezek között a Gedő Józseffel folytatott levelezése, melynek egész kötetet képező maradványai az irodalom fejlődése és története iránt érdeklődő lélekre a legkellemesebb benyomást gyakorolják. Látjuk ezekből, minő igaz lelkesedésre ragadta őket minden remeke e kornak; mint osztották meg egymással minden örömeiket Kazinczy levelei, nyelvünk fejlődése, a tudományok izmosodása és a költészet bájai fölött; mint forgolódtak a haza ol-tárának szent tüze körül, s mint forrott lelkök egygyé az önmivelés és hasznossá-létel vágyában! De egyszersmind egy egész életen át tartó nemes barátságnak olyan képét tárják előnkbe e levelek, mely előtt a klasszikus lelkeket megillető tisztelettel állhatnak meg az utódok, sohajtozván az idealismusnak letűnt kora után. „A sírig és azontúl is szerető barátok“ már ma hozzánk csak a sírból járnak fel, de ez eszményi életnek egykor a föld is volt hazája. S e levelek mutatják, hogy még nem is nagyon régen. S e barátságannál magasztosabbnak tűnik fel, ha megismerjük annak indokait. Megismerteti ezeket velünk Gedő maga ezen emléklapon, melylyel barátja albumát zárja bé: „Szives óhajtasod hozzám, kedves Kozma Gergely, a lévén, hogy én is emlékkönyvedbe, barátid szent mau-soleumába, azoknak példája szerént, valami jeles mondással áldozatot nyujtanék: felhánytam kis könyvtáram legjelesebb s a végre használható kincseit, fel azoknak diademját, a sz. írást. Szebbnél szebbeket, felségeseket nagy számmal találtam, de oly méltót szivedhez és szívemhez, oly érzékenyül emlékezetest nem találtam, mint azt: hogy engemet 15 évű koromban hív tanítványod a szépre, jóra, igazra a leghivebb szellemmel töltöttél el, s literáturánkhoz, éltem boldogító angyalához kiolthatatlan gerjedelmet öntvén belém, éltem legszebb óráinak nagyobb részét neked köszönhetem; s még iskolai pályánk alatt hív baráti szivedhez kapcsolván, annak szent tüze, anynyi eltölt évek hoszszu során még ma is fogatlan fényben lobog mindkettőnk érzékeny szívében, s kikapván minket a társasági czifra convenientiák poklából, idylliumi életbe varázsolt által! Valóban barátságunk ritka példája a józan-ságon, okosságon, tiszta érzésen, s a szív menyneyi érdekein alapult barátságnak. Vajha a jövőndő létel azt ne szakasztaná félbe! A mostaniban a sírig fog, s kell tartania! Óhajtja leghivebb barátod Gedő József.“¹⁾ S jól jegyezzük meg: nem egy ábrándos ifju

¹⁾ Kozma Gergely „Emlékeztető Könyvé“-ben. Aláírva: „1833. nov.

szavai ezek, hanem egy 55 éves férfi lelkének kiömlése 59 éves barátja előtt! Kell-e ehhez magasztalás?! Fér-e ehhez dicsőítés?! Nem inkább a nemes irigység érzete fog-e el minden lelket, mely bir érzékkel az eszményiek iránt, s melynek nem adatott osztályrészül ilyen életet élni át?!

E viszonynak gyümölcsei is hasonlóak voltak. Célja és tárgya mindig a haza, a nemzet, a miveltség áldásai és az irodalom.

Gedő maga egy ritka alapos miveltségű férfi volt, ismerve és eredetiben olvasva az angol, francia és német irodalom legkitünőbb termékeit; philologiai, philosophiai és aesthetikai tanulmányokat szenvedélylyel folytatva s égő vágygyal csüngve irodalmunk és nyelvünk fejlődési küzdelmein. Kazinczy szerint „nyelvünk felől helyesebben ítél, mint íróinknak egész egyik fele.“¹⁾ Ő maga is többféleképpen tervezte részt venni a nemesek e küzdelmében.²⁾ Különösen vágyott volna Kozma G. buzditása folytán egy nemzeti irodalomtörténeti mű kidolgozására. E végett vágyódott félrehúzódni egy magános helyre, „hol a tudományoknak több szempillantásait áldozhassa fel.“ Ezért „nehány esztendőig — írja — M.-Vásárhelyre szándékozom menni, nem anynyiban, hogy magamból törvénytudót formáljak, minthogy az én legkedvesebb barátommal töltsék el minden esztendőben néhány édes napokat, s hogy egymáshoz kapcsolva gyűjtsük a G. Teleki könyvtárából a mézet.“ Később azonban — az akkori sajtóviszonyokat s a censura bénító, szellemölő hatását szomorúan jellemezve — így szól: „Valóban barátom, az a tárgy, t. i. a magyar literatura történetének pragmatica előadása elháríthatlan akadályokkal van öszszeköttetve reám nézve. Meszsze van a Széchenyi könyvtára. De az én elmém a kidolgozásban is menynyi akadályokra talál! Nehogy a félénk censura egészen meg-

3-án, Gedő József született A. Sz. Mihályfalván, 1778, aug. 22-én.“ Születése helye és napja e szerint különbözik az ő életírában olvashatótól.

Az „Emlékeztető könyv“ 1796—8-ig állítatott össze, azon innen csak egy pár lapot tartalmazva. Összesen 65 emléklapot foglal magában, mind meg anynyi kitünő nevekkel, minő pl. Gedő, Mikó S., I. Maucksch, S. Streicher, Fejér Rozália, B. Wesselényi F., Simén Elek, Zoványi J., Bedeus J. és Regina (Scharberg), Fabritius Th., Joó S., Seivert M., Radnotfay Sigm., Greskovits J., Verestói, B. Szentkereszti S., Básthy J., Wentzel J., Mirtse E., Maurer K., Horváth P. K., Ágoston I., Sala, Szirmay A. stb.

¹⁾ Ker. Magvető, VI. kötet, II. füzet, 82. l.

²⁾ Kozma G. ajánlotta Döbrenteiének, hogy az „Erd. Muzeumhoz munkatársul vegye. Kozma G. levele Döbrenteihez, 1814. szept. 17.

herélvén, egy nonsensussá válják! Ide nemzetünk hidegsége s annak okai: idegen királyok, papok etc. beléjőnének. Menynyi veszedelemmel fenyegető kőszirtok!“¹⁾

Irodalmi összeköttetéseiknek gyümölcse volt egy társaság alkotása, mely kettőjükön kívül kereszturi professor Szabó Sámuel foglalta magában²⁾. Célja volt — egy készen kidolgozott terv szerént — „a magyar nyelvnek eredeti tisztaságban fentartása s helyes elővitele“. Célját egy „Magyar Aurora“ című havi közlöny által valósította volna meg. Azonban ugyanezen időben indítván Cserei Farkas és Sándorfi József külön-külön egy hasonczélú havi folyóiratot, a Gedő tanácsára jónak látták „elvárni ezek fátumát“, sőt elhatározták Csereit támogatni³⁾. Mire nézve azt írja Gedő: „Én tehát azt mondom lelkem Geczim, hogy mű ketten úgy öszszezsátolódva, mint sziveink öszszeforrva vannak, fordítsunk, írjunk, s Cserei ügyekezeteit gyarapítsuk, s reménylem, nem töltjük időnket hiába. Írásunkat elsőbben egymással közöljük, azután Kazinczy Ferenczcel, s ha kiállják a próbát, közzéteszszük⁴⁾“.

Hogy azonban ő bocsátott-e közre valamit, nem tudom. Leveleiből látom, hogy folytonosan dolgozott. „Én se restelkedem, írja a többek közt. A m. literaturát illető leveleimen kívül, melyek közül tiznek van készen a csontképe, dolgozom az izetlen poesis theoriáján, s ennek applicatioján, vagy az anti-poesisen, mely 7—8 esztendőök előtt bajosan készülhet el. Ez engemet a Herostratus érdem-legiojába fog helyezettetni, holott én nem a Diána csudált templomát, hanem az izetlenség templomát akarom felgyújtani. Megpróbálom a poesisben is tehetségemet, de metrummal írok, a mit írok“⁵⁾. Valószínű, hogy ha valamit kiadott, azt Gőnyi név alatt tette, mint a mely nevet gyakran használja Kozma G-hez irt leveleiben.

Az „Aurora“ végképpen elmaradott, mert a rokonnemű időszaki folyóiratok száma egyre gyarapodott s azok egy része, minő

¹⁾ Gedő J. levele Kozma G.-hez. Abrudbánya 1804.

²⁾ Gedő J. levele K. G.-hez. Gerebenes, 1803, apr. 4. Melyben Szabóra vonatkozólág így szól: „Hát a prof. Szabó által fordított Márмонтel Incassái s még más darabok, melyeket fordított, nem kerülnek-e a Rózsaszin Gyűjteménybe. Ezen embert csakugyan tartsuk meg s huzzuk be a mi literátori társaságunkba — s hárman sokat tehetünk“.

³⁾ Gedő J. levele K. G.-hez, 1803, mart. 19.

⁴⁾ Gedő levele K. G.-hez, 1803. apr. 4.

⁵⁾ Gedő J. levele K. G.-hez, 1806. jan. 23.

volt különösen a „Minerva“ igen életrevalónak bizonyult be. Ők pedig nem hogy minden áron kiadók legyenek, hanem hogy legyen az irodalomnak ilyen közege, azért csinálták volt tervüket. Megmaradtak tehát, a mik eleitől fogva voltak: az irodalom dicsvadászat nélküli pártolóinak. Főtörekvésük és igazi benső gyönyörűségök volt, megismerni és megszerezni minden jelesebb új terméket. E végett ivekre terjedő leveleikben ismertették egymással az új műveket, kiterjeszkedvén azonknak oly alapos és részletes bírálatára, mintha ezt egyenesen a nyilvánosság eleibe szánták volna. „Ha Arankával beszélgetéseid lesznek a magyar literaturáról, ird meg nekem is“ — mondja Gedő. „Én részemről a mit csak hallok, meg szoktam írni neked“¹⁾).

Révairól így ír: „Azon munkák között, melyek mostanában közrekeltek, egy a figyelemre legméltóbbak között a Révai „Antiquitates Literaturae Hungaricae I. volumenje. Minémü kincsei fedeződnek fel itten hasonlithatlan nyelvünknek! minémü világot öntenek egy olyannak, ki teljes igyekezettel van ezen a dicső nyelven tisztán, ékesen, a nyelv geniusával egyezőleg írni! Nem lehet a magyar íróknak, kik munkáik által dicsőíteni akarják hazájokat, eléggé ajánlani Révainak elmélkedéseit megfontoln^ok és használn^ok (ezen szőejtések: megfontoln^ok, használn^ok, írni a, az irt munkából tanoltam). Te olvastad azt, s nem szükség annak tartalmát elődbe terjesztenem²⁾. Valóban a jó hazafiaknak egy collectát kellene csinálni, hogy ezen érdemes hazafi czéljában elősegíttessék. Csak azt sajnálom, hogy nem magyarul ír. Egy oly ékes író, mint ő, a magyar stylistikában valóságos kincset hagyna nekünk ez által hátra. S erre őtet bizonyosan a haza hidegsége kényszerítette, mivel magyarul kezdett volt ezen munkához még 1783-ban³⁾.

S irdalmi érzékek a szellemi gyönyör mámorai között sem csalta meg őket, mert a kiketők megbámultak, elragadtatással magasztaltattak, mint Révai, Kazinczy, Virág, Berzsenyi, Kölcsey, Rajnis, Versegi, Kis, Kislfaludi stb. — azok ma is méltán magasztaltatnak. Igen, mert ítéletök aesthetikai alapon épült. „Oh az aestheticát kellene annak előbb tanolni, a ki közre írni merészel; különben ha az Istenek lelkekből nem nyert az író, vagy szüntelen a görög és deák remekeket nem buvta, s azoknak ajándékokból nem

¹⁾ Gedő J. levele K. G.-hez. 1803. apr. 4.

²⁾ Gedő levele K. G.-hez, 1804.

³⁾ Gedő József levele K. G.-hez 1803. oct. 1.

ragadott hozzá valami, lehetetlen, hogy illessen, hogy kedvet találjon a józanok előtt. Mi haszna sikoltoz verseim szépségén a tanuló ifjuság, az igaz és jó érzés nélkül szűkölködő csoport, ha egy Virág, egy Révai, egy Rajnis, s egy Kazinczy öszvehuzza homlokát?!¹⁾ Ily nézettel előbb mindent kritikával vizsgáltak s a mi aztán bírálatukat kiállotta, azt felkarolták, terjesztették.

„Kérlek, hogy a mi új darabokat szerzesz, ird meg nékem röviden annak érdemét s környülményeit, egy szóval rövid recensióját. Én is küldendő levelemben két most szerzett darabjaimról foglak tudósítani“. ²⁾ Lássuk egy példáját kritikájuknak Kisfaludi fölött: „A „Szerelem gyötrelmei“-ről megegyezünk véleményünkben. Meglehet vallani, hogy ezen Poeta legtöbbet tehetne nemzeti nyelvünknek Európában megkedvelésére. Hanem megérdemlené ezen munka a magyar aestheticusok figyelmét s legszorosabb criticáját, hogy írója látván ejtett hibáit, a tökéletig helyrehozza. Himfy „Szerelmei“ a legjobb darabjaink közül való, mely literaturánknak dicsőségére van, de még sokat tökéletesedhetik s alkalmas is arra. Ha én lennék az írója: 1.) Anacreon metrumára venném; 2.) a hangját változtatnám s a dühösség helyett Bürger ily tárgyú darabjainak tonussát venném fel; 3.) lányom moralis characterét még szebb képekbe adnám elő; 4.) annak testi szépségeit kevesebb sorokban érdekelném; 5.) lányomból nem formálnék olyan teremtest, a milyennek előhozására a természetet az író már elégtelennek tartja. Egy ilyen rendkívül való hyberbole, ha mellékes szépítéseitől elvonatik, kedvetlen. Egy aestheticai ideát akart festeni, de ennek kiterjedt határait rendkívül meghaladta. Azonban mindezen kis hibák, melyek egy ilyen genietől nem igen maradnak el, talán annál több becsüt adnak a munkának. A Himfy hibái kellemetesebbek, mint két vagy három poetáinkat kivéve, a többinek szépségei mind együtt. Valósággal én is merészlem erősíteni, hogy nekünk is van Petrarcánk!“ ³⁾

Azt kérddheti ezekre olvasóim valamelyike: mi haszna volt az irodalomnak e magánlevelezésben rejtett elmélkedésekben, hogy azok részleteit oly előszeretettel tárod fel a késő nemzedék előtt? Én erre csak azt felelem, hogy nemzeti érzelmeimnek végzetlen öröme telnék abban, ha mentől több ilyen rejtett ereklýeit láthat-

¹⁾ Gedő levele K. G.-hez 1804. sept. 4.

²⁾ Gedő levele K. G.-hez 1803. jan. 11.

³⁾ Gedő levele K. G.-hez, 1804. oct. 3.

nám felkutatva a magyar közép nemesek és vidéki papok irodalom-szeretetének, lángoló honszerelmének, magas műveltségének, a haza szellemi ügyei önzetlenül, zajtalanul és a lélek benső, magasztos örömével gyakorolt szolgálatának. Mutassanak csak egy nemzet kebeléből sok ilyen tagot fel: s irigységgel fogsz azon nemzetre tekinteni, ha hozzá nem tartozol, s büszkeséggel, ha tagjának vallhatod magadat! Az általános műveltséget az egyének műveltsége készíti elő és terjeszti szét. Ma már legalább is osztályok kincse az irodalom és műveltség, de századunk elején még csak egyeseké volt. S az osztályok érdemei ez egyesekben központosultak. Ma egy Kazinczy, egy Döbrénte, egy Aranka százak meg ezerek közül válógathatná barátságának frigyársait, de századunk elején boldog perczeket vala képes szerezni nekik egy Kozmáé is, egy távol vidék falusi papjáé. Kiket e nagyok meleg kebelével öleltek: ne unatkozzunk mi azok szellemének közelében!

A fenn vázolt szellemnek azonban látható emlékeire is képesek vagyunk rámutatni, s valóságos mulasztás lenne arról megfedkezniünk. A Gedő és Kozma G. könyvtárát értem. Mi természetesebb, minthogy az olyan embereknek, mint ők, a könyvtár életfeltétel volt? Hiányozván pedig ekkor a közkönyvtárak, alkotniok kellett magánkönyvtárt. És ők alkottak is a maguk számára egyet-egyet, mely diszt képezhetne volna gazdag urak fényes kastélyának. A Kozma Gergelyé lakházának egyik tágas osztályát töltötte bé, magában foglalván — az idegen remekek mellett — nemzeti irodalmunk javát s nagy gonddal készült, a nyomtatáshoz csatlódásig hasonlító gyönyörű kéziratban azon műveket, melyekhez a censura miatt csak titokban lehetett jutni¹⁾. Hogy a könyvszerzésre fordítható pénzéből egy krajczárt se kelljen mellékes dolgokra költeni¹, megtanulta a könyvkötést s könyveinek szép és kemény kötését, aranyozását és a sarkakra nyomott czimezését mind sajátkezüleg eszközölte.

Könyvtára a vidék olvasó közönsége előtt mindig nyitva volt, úgy hogy a körül mint egy olvasókör szerveződött. Könyvein ez állott felírva: „Kozma Gergelyé s barátaié“. Fentartva azonban a tulajdonjogot, némelyekre ezt írta: „A használni elvitt tulajdonnak az a szava hozzád: „használd s gazdámnak a d j h a z a“; a többiekre meg ezt: Res clamat ad dominum!“

¹⁾ „Ezután fogom veled naponként közleni a tiltott könyvek lajstromát — sub maximo anonymo et cautela“. Gedő lev. K. G.-hez, 1803. febr. 27.

Hírlapot — szerény vagyoni állása mellett is — egész életén át járatott, s körébe csoportosuló hallgatóit folytonosan tudta tájékoztatni a kor eseményeiről. Könyvtárának és tulajdonosa hírnevének bizonyítéka az, hogy midőn n. ajtai Kovács István és gróf Kemény József történelmi nyomozódásaikat, kutatásaikat folytatták s e végett Erdélyt beutazván, minden könyvtárt átvizsgáltak s minden író és irodalombarátot felkerestek, a kövendi unitárius szerény papi hajlék is több ízben üdvözölte falai között e kitünőségeket.

A könyvtár, tulajdonosának 49-ben történt halála s nagyobb fiainak távolléte folytán, sok értékes darabjai és ritkaságaitól megfosztva, az örökösök által az unitáriusok kolozsvári főiskolája könyvtárába szállíttatott bé 1852-ben.

Ugyanezen intézetnek képezi egyik nagybecsű tulajdonát a Gedő könyvtára is, melynek megalapításában a fenn jelzett benső viszony alapján Kozma Gergely szellemi szövetséges volt. Nem érdektelen dolog látni egyes vonásait azon lelkesedésnek, áldozatkészségnek, melyet a Kazinczy-kor irodalma egyes fogékony lelkekben felébresztett. „Nékem a legelső szüikségeim közzé — írja Gedő — a literatura productumai tartoznak. Ezért kérek, hogy ezután is akármi jön praenumerationa, helyettem is praenumerálj!“¹⁾

„200 forintot gyűjtöttem össze magyar könyvtáram teljesebbé tételére. Azért barátom segítsd szándékomat, annál is inkább, hogy e még valaha többekkel együtt valamely hazai institutumé lesz“, Ugyanazon levelében írja: „Annyira vittem már dolgaimat, hogy a magyar könyvek megszerzésére esztendőnként 40 forintot fordíthatok“²⁾. „Azt írtam vala ugyan, hogy 40 forintot szántam el esztendőnként magyar könyvekre, de egy ide rekesztett lajstromból láthatod, hogy meghaladja az irt summát, a mit eddigelé költöttem, s talám 100-ra is felhágott volna, ha a könyvek megszerzése utját előbb feltaláltam volna“³⁾.

„Én neked eddig 100 forintig adtam comissiot, de mi ez egy olyan tüzes barátjától a m. literaturának, mint én, ha éhezni is mellette!“⁴⁾. Még midőn nőüléséről ír is, nejének jellemzésében

¹⁾ Gedő levele K. G.-hez, 1803, apr. 4.

²⁾ Gedő levele K. G.-hez, 1803, oct. 1.

³⁾ „ „ „ 1804. oct. 3.

⁴⁾ „ „ „ 1803. jun. 19.

a legkiválóbb hely ez: „Az én jövődöm a legmosolygóbb, annyival inkább, mert az ő kellemetes magaviselete literatori gyönyörködéseimet nem szakasztja félbe, sőt táplálékja passiomnak. Ügyes gazdaszonysága pedig azzal biztat, hogy a literaturára továbbra is költ-hetek. Micsoda meglepés ez!!“¹⁾

A fődolog a fennebbiben nem annyira az összeg, bár azon időben egy közép nemesnél az sem jelentéktelen, hanem az érde-mel különös figyelmet, hogy itt egy rendszeresített évi kiadásról van szó könyvekre.

Azt tudjuk, hogy az angol év elején költségvetést készít magának, melyben jótékony czélokra mindig bizonyos összeg van felvéve; de hogy egy magyar gazda évi budgetjében az irodalom állandó, rendes rovatot képezzen, ez ugy hiszem még napjainkban sem oly közönséges dolog, a miről különös elismerés nélkül szólhatnánk.

Ilyen volt az a kis kör, melynek középpontján Kozma Gergely állott. S ilyen az az eszményi élet, melyet e kör realizálni tudott.

Lássuk már most Kozma G. munkásságának nyomait papi pályáján, az egyházi életben.

Papi dolgozatainak kéziratban maradott fokos kötetei e téren is ernyedetlen szorgalmáról tanuskodnak. Világi irodalmi gondjai és elfoglaltsága teljességgel nem váltak hátrányára kötelességszerű hivatalának. Sőt egyházi beszédeiben igen ügyesen tudta értékesíteni s így hivei között terjeszteni azon eszméket, melyekkel lelkét amonnan gazdagította. Bizonyítja ezt azon két egyházi beszéd, melyek egyike — egy temetési prédikáció — önállóan, másika — egy fársáangi beszéd a Salamon-féle gyűjteményben jelent meg²⁾.

Az első, Nyárad-Gálfalvi Nagy Zsuzsanna, tompai Botos Péter özvegyének temetésekor mondatott, 1802, mart. 7-kén, Sz. Gericzén³⁾. Erre vonatkoztak Kazinczynak Csokonaival egye-

¹⁾ Gedő levele K. G.-hez, 1813, aug. 26.

²⁾ VI-ik füzet, 55-ik lap: „Fársáng végén, mondatott M. Vásárhelyt és Kolozsváratt“. Aláírás: „Kozma Gergely, most kövendi unitárius pap, Aranyos-Torda s a fejérvármegyei környéki esperes“. Terjedelem: 9 nyomt. levél.

³⁾ Főczime: „Congregatio Mixta Marcalis Moralis“. Nyomatott Hochmeister M. bettűvel Kolozsváron. 1802. Terjedelme 54 l. A kezemnél levő példány Koronka Antal esperest ur tulajdona.

temben sajnálkozást kifejező reflexioi, hogy miért kényszerítették Kozma G. halotti prédikációk írására. Azt hiszem azonban, hogy a terjedelmes (55 oldalra menő) munka elolvasása után kibékültek írójával. Valóban kellemes meglepetés egy temetési beszédben olyan eszmékkel és fejtegetésekkel találkozni, mint ebben. Egyik főeszméje a nő-emancipatio, mely mellett a különböző nemzetek története és törvényhozásából s a természetfilosóphiából merített fontos érveléssel száll síkra.

Másik főeszméje, melyet 20 lapon keresztül tárgyal, a nevelés. Különösebb részei ennek: a nőnevelés, a falusi és városi iskolák, az anya befolyása a nevelésre. Miután a nevelés általános jelentőségét tárgyalta, így folytatja: „A kiknek legelsőben vagyon befolyások a nevelésbe, azok az anyák, vagy legalább azoknak kellene lenni. S mégis fájdalom! láthatni sok anyákat, kik magzatjaiknak csak szülő, de nem nevelő anynyai; kiknek karjairól az ártatlan kisdedet a pumi kutyácska, vagy a módítól authenticáltatott szokás lehergeli“. „A dajka általi táplálásból származik aztán a szülők iránti tiszteletlenség, testvérek közti vérmérsékkülönbség, egyenetlenség, betegségek átplántálása stb. „A szoptató dajkáktól rendszerént a száraz dajka veszi által a gyermeket, azon kötelességek teljesítésére, melyeket már az édes anya megtagadott. Itt valahány szempillantás, anynyi a hajótörés. Ugyanis hallhat-e ennek oskolájában a polából kifejtődző s mindenre figyelmezni kezdő gyermek egyebet, a kisértetekről, lüderczekről, boszorkányokról, sirból feijáró lelkekről költött beszédeknél? nemde nem ilyenekről ijesztve alátja-e el gyakorta a nyakáról a megunt ártatlant? — — — Itt hallja azokat a számtalan babonákat, balítéleteket, hibás vélekedéseket, a természetben s társaságban történő dolgoknak költött okait, melyek annyira meggyökereznek szívében, hogy néha Socrates maga sem volna elégséges belőllek kifilosofálni. Itt szivja bé azokat a tisztátalan, trágár, hivalkodó, rágalmazó, káromkodó beszédeket, melyekből gyakorta Censorius Cato se tudná kimosdatni. Ezen dajkai oskolában látja többire azokat a szívet s erkölcsöt megvesztegető tisztátalan jelenéseket, melyeket, felserdülvén, gyakorta igen elein maga is gyakorlásba vesszen“. Azután a görögök és rómaiak példájára külföldről behívott idegen dajkák és nevelőkre azt mondja, hogy „miattok a nemzeti character elvész, az egyenes együgyű gondolkozás módja a pallérozás színe alatt elaljasodik; a nemzet s haza szeretete hang-

zattá válik; a nemzeti öltözet s ősi viselet utálatba mégyen; a honnyi erkölcsök együgyűsége színesebb, de férgesebb erkölcsökkel cseréltetik fel; az eddigelé neveken kívül ismeretlen utálatos nyavalyák indigenáltatnak“.

Ezután ostorozván a családi nevelésben a kényeztetést, keménységet, kegyetlenséget s a szülőknek gyermekeik közti személyválogatását, áttér

a falusi iskolákra. „Ezekben is — úgy mond — ezer a fogyatkozás, minthogy kivált a földmives rendnek gyermeke majd semmire sem taníttatik benne, a minek valaha hasznát vehetné... Nem jobb volna-e az ilyen gyermeket a nyomtatott, új és régi kézírások helyes olvasásának megtanulása után, született nyelvén ezekre tanítani? u. m. vallás, természethistoria, a világ geographiai és physical esmerete, közönséges történet, hazai geographia, historia, nemzete s vidékje törvényeinek rövid summája, számvetés, küldözhető-, egyező-, nyugtató-, könyörgő és kezes-leveleknek helyes készítése, a házi és mezei gazdaság fundamentomí, a mechanikának kezdetei, pénzek és mértékek ismerete, — s a keresztény erkölestudománynak kivált azon részére, mely az Istenhez, királyához, hazájához, önnön magához, háznépihez, felebarátjaihoz minden nemzet s vallásbéli tekintet nélkül — tartozó kötelességeket foglalja magában. Valahol ez a nevelés módja meggyökerezhetnék, ott a zendüléstől, a társasági közterhek viselése ellen való békételenkedéstől, a vakbuzgóságtól, a megavult s jobbitható szokáshoz ragaszkodástól és a szükségtől ritkábban lehetne tartani.“

A gymnasiumokra vonatkozólag így nyilatkozik: „Hogy ha benne a kiholt nyelvek mellett a mai virágzó nyelvek is taníttatnának; ha tanulói eszköznyelvül a nemzeti vétettetnék fel s tétetnék közönségessé, hogy az ifjak az idegen eszköznyelv tanulásával életük legszebb részit eltölteni ne kénteleníttetnének, s minekelőtte a tanuláshoz vonszó kedvét az unalom váltaná fel, a valóságos tudományokhoz idején foghatnának s egész tűzzel folytathatnák; a gazdaságra, mesterségekre, fegyverviselésre, kereskedésre, tudós hivatalokra hajlandóbb s idővel alkalmaztathatóbb ifjak egymástól még eleintén megkülönböztetve s természeti hajlandóságokhoz képest oktatta neveltetnének; ha az okos gyermeknevelés theoriájára egész kiterjedésben taníttatnának; ha minden papokká nevelendő ifjaknak szívéből a fanatismusnak veszedelmes indulatja még jókorán gyökerestől kiszaggattatnék, s he-

lyében a munkás felebaráti szeretet, a keresztényi türelemmel egybekötve, mint a vallásnak kettős elevenítő lelke, és a józan philosophián fundált tiszta critica minden tudományok felett beléjük oltattatnék, minthogy eleitől fogva a papok vakbuzgósága miatt az emberiség legtöbb véres csapásokat szenvedett; ha a közönséges nevelőházak nem a népesebb városokban, hanem inkább azoktól elvont kietlenebb környékekben emeltetnének, hogy a vidéknek vadsága az ifjuság testi erejének gyakorlására ösztönt adhatna, hogy erkölce megvesztegetődésének ritkább alkalmatosságai lehetnének: így lehetne remélni, hogy a józan világosodás elterjedésének, a tudományok virágzásának, a mesterség s kereskedés gyarapodásának ohajtott időszakaszsa nemsokára bekövetkeznék, s a számkivetett boldogság haza költöznék.

Végre a nőnevelésre térvén, kérdi: „Hát valjon az anyára, gazdaszszonyra, feleségre s polgárnéra menendő leányi ifjuság neveltetése a tökéletesség gráditsának hányadik lépcsőjén áll?” S a külsőségekben kedvteléssel kéjelgő gyengeség okait és következményeit fejtegetvén, felteszi a kérdést: „Valyon nem lehetne ezen erőtlenebbek figyelmetességeit érdemesebb tárgyakra csalogatni s az élet tzéljával megegyezőbb dolgokkal foglalatoskodtatni? Nem hasznos következéssel lehetne-e a meszsze haladott Brittusok s más csinos nemzetek nyomán — a leányokat számokra intézett köz-nevelőházakban tartatni, s azokban őket az Istennel s Istenhez tartozó kötelességekkel, a józan philosophiának sarkalatosabb igazságaival, a természettel s annak historiájából azon részekkel, melyek őket legközelebbtről illetik-, nemeknek nyavalyájával s orvosló eszközeivel-, önnön magokkal-, léjendő férjeikhez, magzatjaikhoz s még tselédjeikhez is tartozó kötelességekkel-, a jó gazdaszszonyságnak minden részeivel-, az étkek nemeinek a diaetetikai regulákkal megegyezőleg léjendő készítésével-, s a helyes nevelésnek mesterségivel nyomósan megismérkedtetni? Menynyi haszon nem következhetnék ezen nevelés módjából mind a társaságra, mind a férfiakra s mind magokra az aszszonyokra is! Ekkor az aszszony nem lenne kénytelen, minden meggyőződés nélkül, babonát, kisérteti költeményt, lüderitzek, támasz-fejések historiáit, boszorkányok hazug erejét, varáslásokat, bű-bájolást, több képtelenségeket vakon elhinni; mert maga elméjével is áttallátná, hogy ezek tsupa képtelenségek. Nem lenne kénytelen az aszszony más szemeivel látni, más vélekedéseivel

akár jó, akár rossz legyen az, megelégedni. Majd nem fogná a köntöst s drága követ érdeme felett becsülni; mert megismélné, hogy a valóságos érdem a józan csinosodásban s virtusban áll; által kezdené látni, hogy nagyobb érdemére válik egy általa jól nevelt magzatnak eléállithatása, mint a legritkább gyöngyöknek s drága köveknek magára ruházása — — s láthatnánk ma is elég Cornéliát!”

„Igy lennének a csupán szép aszszonyiállatok értelmes aszszonyokká!”

Ime csak e rövid kivonatban is mennyi fontos eszme, mily józan okoskodás és korát mennyire tulszárnyaló szép reformterve összes (nevelési rendszerünknek. Ezek egy része, még csak most kezd megvalósulni, egy része pedig — a nőnevelés — még csupán elvi győzelemmel dicsekedhetik.

Kozma G. már századunk második évében a mi modern nevelési eszméinket hirdette. Igen, mert ő ismerte az európai tanügyet, s fogékony lelke azonnal megbarátkozott Pestalozzi törekvéseivel. „Nachrichten aus Schnepfenthal für Eltern und Erzieher“ gyakran szerepel idézeteiben. S ABC-könyvében a tájékozott pædagogus ujjai ismerhetők fel.

A Bruckenthalok, Bedeus és Gedő nevelője tanítványaiban is jelesnek mutatta magát. Csak sajnálhatjuk, hogy nem léphetett teljesen tanügyi pályára. De egyszersmind elismeréssel jegyezhetjük fel, hogy mint pap is módját tudta találni ismeretei és eszméi terjesztésének.

Lássuk azonban, hogy ez eszmék hatottak-e a kortársakra s a papi hivatás ilyen felfogása és betöltése találkozott-e elismeréssel? A kolozsvári kritika a Gedő leveleiben maradott hátra. „Kinyomtatott predikatiód által — írja ő — magadat mindenfelé esmeretessé tetted. Tégedet statusunk prédikátorai közt azon polezra helyeztetnek a disinteressatus értelmesek, melyen van Körmőczi és Szabó, annyira, hogy belőled s ezekből formálják az eminent kitetsző prédikátorink triumviratussát. Azonban mindeniteket bizonyos s különböző tekéntetben elsőeknek tartanak, az az Körmőczit legphilosofusabb predikátornak, Szabót legaestheticusobbnak, t é g e d e t l e g p o p u l a r i s a b b n a k, ki szép munkáid által az egész publicumot általyában interessálad, minthogy azt minden értheti, tanulhat belőle s gyönyörűséget talál abban. Tehát Körmőczit az irtak szerint úgy képezem mint Kantot, Szabót mint Rousseaut, tégedet mint Voltairt a morálokban; vagy az első mint Horatiust, a másodikat mint Swift-et, a harmadikat, vagy tégedet, mint Rab-

neret a satyricumokban; vagy végre az elsőt mint Klopstockot, a másodikat mint Wielandot, a harmadikat mint Geszner Salamont a német poesisben. Mindenitek tökéletesen dolgozik, de Körmeöczit csak a filosofusok, Szabót a szép lelkek, tégedet mindenek érthetnek. De valyon nem kélsz-e ki ellenem, hogy tüteket ama ritka talentumokhoz hasonlítottalak; nem nézed-e hizelkedésnek cselekedetemet? Én helyesebben másoktól kölcsönözött gondolatomat nem tehettem ki, s olyan férfiak mint ti, s nevezetesen te, ki esmered indulatimat s characteremet, könnyen megengedsz nékem, ha hibáztam. Hiszem mű is egy szép és jó leányt angyalnak nevezünk vagy Deá-nak, s csak a tapasztalás által, önnönmagunk fedezzük fel ezen kitétel hibásságát: ha elveszjük az ilyen Deákat. Különben nem tulajdonképpen hasonlítottalak össze az irt nagy emberekkel, hanem csak hármotok relativ érdemeit."

"Tehát ezentul igyekezz nyert híredet fontos munkák által consolidálni. Predikatiod által már megüsmertetted magadat s utat készítettél azoknak kedves elfogadására. Olyan szerencsés üdöközben állottál elő, hogy majd original darabjaidért a könyvnyomtatók vetélkedve fogják kedvedet keresni." ¹⁾ Ugyanazon évben írja erre vonatkozólag: „A bátyád azt mondá (Kozma József, kolozsvári ügyvéd), hogy majd kéntelennek látja magát újra kinyomtattatni, olyan kapós. Ha ez úgy van, úgy a te munkád legelső az efféle fachban, melyet másodszor is ki kell nyomtatni." ²⁾ Ilyen volt az általános benyomás, de igen érdekesek az ev. ref. pap, Gombási István részletekbe menő reflexioi is. Ő ugyanis a munka elolvasása után így ír: „Nagyon tetszik nékem ez a jeles munka. Nagy olvasásra és még szebb elmére mutat. Tudom ugyan, hogy mire lehessen magyarázni, ha valaki mást szembe dicsér; de azt is tudja a Haza, hogy soha a hizelkedés kenyerem nem volt. Örvendettem kivált, midőn látnám, hogy t. Uram a francz és német nyelvekben, és azokon irt tudománynyal gazdag könyvekben is jártas-költös. Hasonlóképen a mi magyar könyviróinknak drága munkáit is nagy haszonnal olvasta, és azoknak kintseit, a magyarnyelv kipallérozására és meg bővítésére tzelező ujonnan feltalált szavait és szollások modjait egészen magáévá tette. (Ilyen kifejezések pl. a „nemde“ — és az erőteljes „rátermettség“, a német „Gediegenheit“ szerencsés fordítása stb.) Nagyon tetszett nékem a nevelés hibáinak

¹⁾ Gedő levele K. G.-hez, 1803. ?

²⁾ Gedő levele K. G.-hez, 1803. april 4.

és a szebb nemnek köztünk újabb-újabb modin való kapásának tsinos tanálása. Egészen helybe hagyom a falusi és városi iskolák iránt említett hasznos projektomait. Rövid szóval mondva, megszerettem az egész munkát mind foglalatjára, mind az előadásnak módjára nézve. S candidálom t. Uramot két hivatalokra. Az egyik a magyarnyelv mivelésére támtsak hamar felállítandó ns társaságnak érdemes tagjai közötté léjendő sámláltatás; a másik a kolozsvári unitária fényes ekklésiában való papság. Szép ekklésia ugyan a sz.-gericzei is, de mégis kitsiny fészek egy olyan sas szárnyain repülő elemének. Szivemből örvideném, ha candidatiom méltó tekintetbe vétetnék.¹⁾ E reflexiok nem csak azért érdemelnek különös figyelmet, mert egy más felekezetű tekintélyes paptól erednek, hanem kiválóan azért, mert ezekből látjuk, hogy Kozma Gergely a prédikálásban nem csupán a közönséges, még napjainkban is csaknem kizárólag használt s éppen azért tán el is koptatott elvont morálizálást gyakorolta, — mi részben okozója a vallásos közönynek, mert a lélek sem szereti az örökös egyforma táplálékot — hanem felölelt abba nevelésügyi, társadalmi s általános közmívelődési kérdéseket, melyek anynyira érdekessé tették tanításait, hogy még magam is beszéltem egyszerű falusi emberekkel, kik 3—4 évtized mulva is emlegették egy-egy prédikációját. Kövendi esperessége korából egy kiváló példáját emlegetik ma is Abrudbányán, alkalmazkodni tudó papi hatásának. Nevezett helyen a többek közt — egyszer esperesi visitatiót tartván, ott az nap éppen heti vásár volt. A mint a templomba mentek, panaszojják, hogy a buza milyen drága, vékája 6 forint. A vásárosok is bementek a piacz mellett levő templomba. Kozma G. egy oly hatásos könyörgést rögtönöz a drágaságról és felebaráti szeretetről, hogy a mint a templomból kijöttek, a buzának vékája azonnal kapható lett 3 forint. Ez esetet nekem abrudbányai légátus koromban beszéltek el, mintegy 20 évvel a Kozma G. halála után. S aztán irány és nyelve a theologiai seminariumból kilépte után nem a fokozatos hanyatlást — mint oly sokaknál, hanem a folytonos emelkedést mutatta. Az ilyen pap aztán egyszersmind valódi népnevelő, mint ezt Sz. Gericze és Kövend népének feltűnő értelmiségében ez egész századon át fel is lehetett ismerni. Igaz ugyan, hogy az elsőnek isko-

¹⁾ Gombási István levele K. G-hez. Márkod 1803. Sz. György hó 26.

iaja is nagyhirű volt a született paedagogus Tiboldi alatt, de az is igaz, hogy Tiboldi hatásának is nagy előnyére volt a Kozma G. barátsága és támogatása, mert egy iskola- vagy tanítóellenes, avagy az iránt csak közönyös pap ma is bénítólag hat a sikerre. Hát még századunk első felében!

Kozma G. a nagyhirű és tekintélyes esperes a Tiboldi iskolájába járó gyermekei által mindig saját készítette versekben üdvözlötte tanítójukat ennek névnapján és ünnepnapokon. S gyermekeiben e kegyelet oly mély gyökeret vert tanítójuk iránt, hogy férfikorukban is gyermeki örömmel fogadták házukban egykori mesterüket.

Az Uzoni-Kozma-féle unitárius egyháztörténet folytatásában — mely a hazai történelemre vonatkozólag is sok egykoru feljegyzést és adatot tartalmaz — szintén van része. Id. Kozma Mihály, a Gergely atyja, a nevezett műnek három tomusait irta¹⁾ s folytatását gyermekeire hagyta, a kik azon Székely Sándor kortárs szerint is tovább dolgoztak. Ki, megnyit? Nem tudom. A Kozma M. életiratában közlött osztálylevél szerint a művet első sorban ifj. Kozma Mihály, tórdai gymnasiumi igazgató vette kezéhez folytatás végett. Sándor István pedig a hat kötetet tevő egyháztörténetet Kozma János szabédi pap utódaitól szerezte meg, saját elbeszélése szerint. E két utód tehát minden valószínűség szerint dolgozott benne. S hogy Gergely hasonlóan dolgozott, azt a következőkből állithatom még határozottabban.

Midőn a hatvanas évek vége felé, n.-ajtai Kovács István, mint az erdélyi legfőbb törvényszék tagja, Kolozsváron lakott, gyakran voltam házánál. Az unitárius egyház levéltárából történeti, különösen tanügyi, tanrendszerre vonatkozó adatokat irtam ki számára. Irodalmi dolgokról beszélvén, a többek között egyszer kérdést intézett hozzám a szóban forgó egyháztörténeti kézirat tárgyában. Én akkor mit sem tudtam felelni. Ő azonban a következőt beszélte el nekem: „Midőn a néhai gr. Kemény Józseffel Erdélyt tudományos czélból beutaztuk, felkerestünk minden irodalmi dolgokkal foglalkozó hazafit, s ezek között nagyatyját is, ki ekkor Kövenden lakott, s egy papnál alig képzelt, ritka gazdag könyvtára volt. Íróasztalánál találtuk, egy 4—5 ujnyi fokos kéziratot dolgozva. Kérdésünkre, hogy mivel foglalkozik, azt felelé, hogy az uni-

¹⁾ L. Kozma Mihály életiratát, az 1875-ben Stein J.-nál megjelent „Temetési alapigék“ elején.

tárius egyház történetének folytatását írja, melyből, a keze alattin kívül, asztaláról még egy más bevégzett kötetet mutatott meg nekünk. Ez elbeszélésre olyan hiven emlékszem, hogy annak előadásában alig követhettem el még csak lényegtelen szómódosítást is. S minthogy Kovács Istvánnak sem oka, sem természete nem volt a valónál egyebet mondani: biztosan állíthatom, hogy az Uzoni-Kozma-féle egyháztörténet folytatásában Kozma Gergelynek is része van. Az arányt talán a munka jelenlegi birtokossa — Jakab Elek ur — lenne képes kimutatni. E pontban tehát helyre kell igazítanom Orbán B. azon közlését, mintha az egyháztörténetet Kozma Mihály bevégezte s végrendelete értelmében fiai beadták volna a kolozsvári unitár. főiskola könyvtárába.¹⁾ A nevezett végrendeletben erről nincs említés, hanem igenis van a testvérek osztálylevelében, melynek idevonatkozó részét Kozma Mihály életiratóban közöltem s melyből kitetszik, hogy ők a művet folytatás végett tartották kezöknél. Valamint azt is kiderítettem, hogy a kézirat az osztálylevél daczára sem került rendeltetési helyére.

A nagy francia forradalom s abból folyó európai háboru anynyi ezerek között neki is juttatott hazánkban egy párányi szerepet. A mint t. i. Ausztria is belevonatott a háboruba, felsőbb rendeletre az egész birodalomban naponta imák tartattak minden felekezet templomaiban. E végett 1800-ban Bécsből küldett ima, melyet a főkormányshék minden egyháznak megküldött használatra.²⁾ Azután — 1805-ben — Kozma Gergely irt egyet, mely a főkormányshék levéltárában, nyomtatásban, azon rendelet mellé van csatolva s hivatalosan számozva, melyben a napontai imádkozás ismét elrendeltetik. Minthogy a korábbi rendelethez a bécsi ima van csatolva s küldetett szét, természetes, hogy most ez lön kiküldve.³⁾ A két ima feltűnően különbözik egymástól. Mig ugyanis

¹⁾ „Székelyföld leírása.“ V. kötet, 164. l. — Vesd össze Kővári: „Erd. Tört. Adatok“ IV. kötet 160. 161. lapjaival.

²⁾ Kir. főkormányshéki levéltár, 9283 a 1800 sz.

³⁾ Szórol szóra így hangzik: „Imádság. Örök Mindenható Isten! a ki mindent a Te ditsőségedre teremtettél, és teremtményednek állapotját úgy igazgatod, hogy abban tégedet mint Urunkat tisztellyünk, mint Atyánkat szeressünk; imé a Te titkos rendelésedből a mostani idő mostohasága szükséggel, és abból származható inségekkel, az ellenséges fegyver sullyos háborúval fenyegeti népedet. Megismérjük ebben néked, mint urunknak hatalmas kezéidet, tsokollyuk a veszszőt, mellyel sujtogatod gyermekeidet, de egyszersmind megemlékezünk, hogy atyánk vagy, a ki büntetésed által is a mi job-

a bécsi ima az ellenség ellen dühöng, az uralkodó vitézségét, kegyességét magasztalja s győzelemről győzelemre kéri vezettetni seregét s az alattvalókat csak az elámíttatástól kéri védeni, hogy csak uralkodójuk szavát hallgassák,¹⁾ addig Kozma G. népet és uralkodót egy fogalom alá, a legfőbb uralkodó alattvalóivá helyez s együtt mondatja el velük, hogy elbizakodtak a békében és vétkeztek, de most az inség eszközbe juttatja Urokat; kéri, hogy a király tanácsa megáldassék, hogy az alattvalók igyekezetüknek hasznát tapasztalják. Szóval az egész egy szabad lelkű polgár emelkedett észjárását tükrözi vissza — s mégis oly tapintatos szerkezettel bír, hogy azt a loyális főkormánysház teljes megnyugvással fogadhatta.

1809 sept. 12-én Lázár István unitárius püspök folyamodván a főkormánysházhoz, hogy miután az insurgensek táborában sok felekezetéhez tartozók vannak, neveztetnék ki két unitárius tábori pap: a főkormánysház felhívására még azon év dec. 15-kén

bulásunkat keresed, hogy ha szeretsés, és tsendes állapotunk elragadta indulatinkot, a Te véghetetlen hatalmodnak elfelejtésére, és Atyai Jóságodnak megbántására, az inség eszünkbe juttassa Urunkat, és Atyánkat. Töredelmes szívvél folyamodunk tehát hozzád ó Urunk, és Atyánk! és megismérvén méltatlanságunkat, csak a Te kegyelmedtől kérünk irgalmat. Adgy nekünk mennyei erőt, hogy egymásnak felebaráti segedelmére, Hazánk, s Fejedelmünknek oltalmára egy szívvél, lélekkel törekedgyünk, 's igyekezetünknek hasznát tapasztaljuk. Ne vesd meg Mindenható Isten! az inségben hozzád kiáltó népedet, hanem a Te szent nevednek ditsőségére! légy engesztelt segítséggel a nyomoruakhoz, és fordítsd el tollunk megérdemlett haragodnak súllyát. Ur Isten! a ki megrontod a hadakat, és a benned bizóknak ellenségeit a Te jobb kezeden erejével meggyőződ, segítsd meg a Te irgalmadért esedező gyermekeidet, hogy ellenségeink' dühösségét megrontván, tégedet örök hálaadással ditsérjünk. Ó Isten! Országoknak és Királyoknak Ura! a ki büntetvén gyógyítasz, és megbocsátván megtartasz, fordítsd oltalmunkra a' Te mindenható irgalmadat, áld meg a' földünk termékenységét, áld meg a' mi Felséges Királyunk fegyverét, tanátsát, igyekezetét! hogy a kívánt békességnak nyugodalmával, és munkáink gyümölcseivel a' mi jobbulásunkra, és a Te ditsőségre élhessünk. Mennyei Urunk és Atyánk! kitől a szent szándékok, az egyenes tanátsok, és az igaz tselekedetek származnak, add meg nekünk azon külső, és belső lelki, és világi békességet, mellyet nálad nélkül a' világ nem adhat, hogy sziveink a te törvényednek követésében, és napjaink a' te oltalmad alatt tsendességben álhatatosan megmaradgyanak. Amen."

Kir. főkormánysháziki levéltár, 9392—805. sz. a.

¹⁾ Kir. főkormánysháziki levéltár, 9283—800 sz. a.

javaslatba hozott két pap 1810 jan. 1-én ki is neveztetik ¹⁾; ezek egyike, Kozma Gergely a B. Szentkereszti Sámuel ezredes alá rendelt III-ik lovas ezredhez, Beszterczére ²⁾. Ez állomáson az erdélyi nemesség jelentékeny részével kötött ismeretsége kutforrása lett egész életén át tartó sok becses baráti viszonynak.

Meg kell említenem még egy, 1838-ban, V. Ferdinándnak való hódolat alkalmával mondott partiális köszöntőjét, mely nyomtatásban is megjelent.

Hogy egyházában a szellemi előhaladás ügyét mennyire szíven hordozta, azt mutatja a többek között az Augustinovic-s-alap felhasználására adott véleménye, melyben az akkor 4500 mforintra számított évi jövedelem részben a kolozsvári főiskolában állítandó jogi tanszék beállítására fordíthatnák, „hogy ifjaink ne szorulnának az ev. ref. kollegyomba törvényhallgatni“; részint a kolozsvári nyolcz praeceptor fizetésének javítására, „mert hijában vagyon fenn a derék s lelkes professor, ha alatt jó s nyomos praeceptorra válásra tüzelő ösztön az ifjak között nem létez“; részint pedig „minthogy a kolozsvári főiskola felserdült ifjakkból álló részletes népességét tordai s kereszturi gymnasiumaink és toroczka párticulánk tartják fenn“, ezek tanítóinak fizetéspótlására ³⁾.

Ennél még nagyobb horderejű volt egy egyházi nyomda alapítására adott terve, mely 1813-ban az egyházi főtanács elé kerülván, arról annak jegyzőkönyvében ez áll: „Szentgericezi pap Kozma Gergelynek, a marosszéki partiális által elfogadott, közönségünk typographiája felállításáról készült s felküldött intézete közöltessék környékenként a Clerussal“ ⁴⁾. Én magam e tervet nem ismerem. Az eszme maga még ma is az, de kivált azon időben minden esetre nagy fontosságu volt. Kőröczzi püspök melegen karolta fel azt. Egyik levelében így ír: „Az a tárgy, mely aránt Tiszteleted projectumot adott, igen fontos, és szükséges, hogy in re tanti momenti oly consultatio mellett fogjunk, hogy kezdete dolgunknak tsalhatatlanul jó véget ígérjen. Én ugyan azon vélekedés-

¹⁾ Kir. főkorm. levéltár, $\frac{10783}{2055}$ 1810, jan. 1. Az enyedi táborhoz Fedor László, kövendi pap neveztetett ki.

²⁾ Innen hozta s hagyta hátra az „Erdélyi nemes felkölt sereg 3-dik lovas ezred Rang-Laistromát 1809 és 10-re“, melyben az ezredes főtisztek, kormánytagok és altisztek névszerént vannak beosztva. Birtokomban.

³⁾ Kozma G. „Véleménye“. Kövendi 1841. aug. 15. Birtokomban.

⁴⁾ „Nro. VII-mo Protocollum de A. 1812—1816“, pag. 153.

be voltam, és most se hagyok fel rolla, hogy minden ecclesiasticus örömet reá fog állani; igen, de contraria declaratiók is vagynak, és in casum, ha többek is találtnak, ekkor a jó tzél, jó kezdet rossz véget ér. Én azért azt akarnám kidolgozni, hogy a clerus oblatumán kívül jó privatusainktól lenne három vagy négy ezer forintra ígéret, és ekkor jól elszülne. A küldött specificatio tartása szerint is, már 1000 rforint ígéret vagyon¹⁾. Azután megint így szól: „Alkalmatosságom vagyon megemlékezni, hogy a mű életünk olyan mint a füst és a pára (ezt új év elején írja) — s Tiszteletednek azt jelenteni, hogy füst módjára mulandó körülállásaink között tsak az állandó és ditséretes dolog, a mient Tiszteleted vett fel planumában. Reméllem azt, hogy boldogító véggel fogunk szerentséltetni. Én azon lések, hogy effectumba vétettség, és elég szerentsésnek fogom tartani magamat, ha lesz, a ki gondolatomat secundálya. Most az egek kedvező körülállásokat adtak. Mikor lesz ez, ha setétebb borongó fellegek kerülnek elé? S nem kell-e használni a jó alkalmatosságot? Éljen frissen és mozogjon Tiszteleted a közjóra, s mindenkor számot tarthat, hogy én jóra törekedését nem csak betsbe tartom, hanem elő is segitem²⁾).

Gedő ugyanezen tárgyra vonatkozólag így ír: „Megilletett a te nemes és nagyraszületett lelkednek hasznos kiömlése. Már csak az ideálja plánodnak feljűlmul mindent, a mi eddig statusunkra nézve projectáltatott; de annak előadása, okai s előterjesztése módja olyan meggyőző, tökéletes és általható, hogy ahoz jobbat, szebbet adni nem lehet — csak pénzt. Megvallom, barátom, nagyobb vagy előttem, mint valaha, mert a kimiveltségnek azt a pontját, mely munkádból kisugárlik, nálad nem képzeltem. Tudod, hogy az én kritikám nem hizelkedik, de mostani érdemedet csudálni kéntelenítetem s ellenben sajnállani, hogy nem ülsz a kormányon, mert így szent és ki nem calculálható következtési projectumod érlelésre jutna. Én részemről magam is örömet veszek részt pártod mellett, s tán két esztendőre is, ha élek, munkás elősegillője lehetek a legszentebb s interessántabb célnak³⁾).

¹⁾ Kőrmöczi János, superintendens levele Kozma G-hez, Kolozsv. 1812, augustus 1.

²⁾ Kőrmöczi J. levele K. G.-hez, 1813. jan. 19.

³⁾ Gedő J. levele K. G.-hez. A. Sz. Mihályfalva, 1813, aug. 8.

Hogy e szép terv megvalósításához hozzá is fogtak volt, azt nem csak a Körmöczi levelében említett 1000 forint adakozásból, de Döbrentének egy leveléből is következtetem, melyben ő — az „Erdélyi Muzeum“ nyomda ügyére vonatkozólag — ezt mondja: „A betűket igen is eladtam az unit. kollegyiomnak, mert nyomtatóm késedelmesen, s az új betűkkel is nem eléggé csinosan nyomtatott. Mig itt újra felállítottatnak, addig Pesten, Trattnernél jönnek ki a füzetek“¹⁾. Tehát 1814-ben már a felállítás stádiumában állott a nyomda, melyben a Muzeum nyomtatását folytatandó volt Döbrentei. A betűk el is voltak már helyezve a főiskolának templom felőli végső szobájába, melyet innen hosszú időközön át „typographiának“ neveztek. Koronka Antal ur még 1818-ban ott találta; de — mint mondja — egyházunk kormányi engedélyt nem nyervén a nyomda felállítására: a ref. collegium vette meg és állította fel.

Hogy századunk elején egy nyomda az egyház anyagi és szellemi ügyeinek lendületet adni képes lett volna, azt könnyű belátni.

Kozma Gergely papi hivatalának zárkövét egy lélekemelő ünnepély képezi. Ötven éves papságának egyházi megünneplése. Ez Kövenden 1847. sept. 30-án történt. Az ünnepélyen az ünnepeltnek négy élő gyermeke, a helybeli és vidékieknek nagy száma, az esperestség összes belső emberei, sok jó barát és ismerős vettek részt. A meg nem jelenhettek közül részvétörömüknek levélben adtak kifejezést Sz. Iváni Dániel, gr. Kemény Sámuel, gr. Bánffy Miklósné, gr. Bethlen Kata s mások. — B. Bruckenthal Károly képviselőjéül jurium inspectorát, Uzoni Eleket küldötte gazdag ajándékkal az ünnepélyre. Gr. Kemény S. egy hordó bort adott a lakomára. Egyházi beszédet várfalvi pap és köri jegyző Koronka Antal s toroczkoí pap Sárdi Sámuel mondott. Az ünnepélyt egy hálaadó zárímával az ünnepelt rekesztette bé²⁾.

¹⁾ Döbrentei Gábor levele Kozma G.-hez. Kolozsvár, dec. 5. 1814. Vesd össze: „Erd. Muzeum“, X-ik k. 13. lapjával.

²⁾ A beszédek nyomtatásban is megjelentek, e czímmel: „Jubilaeumi ünnepély, aranyos-tordai köri unitárius esperes s kövendi lelkész t. t. Kozma Gergely úr ötven éves papsága emlékére. Kövenden, őszelő 30-kán 1847. Kolozsvárt a kir. főtanoda betűivel“.

Ötven éves papság! a melyhez még két esztendő járult, és szakadatlan éber tevékenység minden irányban, a hol csak egy művelt és jóakaró ember hatni tud! valóban oly ritka tünemény az életben, hogy Isten különös kegyelmének és áldásának tekinthető egymaga körül mindenütt áldást terjesztő élet ilyen hosszúra nyújtása! Annnyival inkább, mert az egyik jubileáló pap szavai szerint „gyenge testalkatása mellett is 50 éves szép pályájának végén korosságát meghaladó erőben állott, Mózesi élénkséggel tartván kezeiben a kormányt“. A mi minden esetre azt is mutatja, hogy e szakadatlan munkássággal teljes hosszú élet hivatali, önként vállalt és családi gondjainak elhordozhatására az isteni kegyelmen kívül józansága, mértékletessége és rendszeretete is nagy befolyással volt. S ő e „hosszu élet jó részét — mint Koronka A. mondja — a nemzeti szellem kincseinek beszerzésében, olvasásában és terjesztésében töltötte“. Jó és nemes szívűsége közbeszédszerű volt. Emléklapjai egyikén ez áll: „Szerencsétlen nem lehetsz, mert jó szived van!“ A hivatala alatt álló belső emberek is mind ezt bizonyították, legforróbb óhajtuk az lévén: „vajha tisztos előljárójuknak hajdani ifjúsága restauráltathatnék!“

Mint családfőnek élete szintén a legboldogabb és boldogítóbb volt. Nejével a leggyöngédebb viszonyban élt 1834, dec. 15-ig, a kit ekkor elvesztvén, nőtelen maradt egész hátralevő életében. Gyermekai gondos nevelése s az ennek sikerén való boldogság csak ritka halandónak jut osztályrészül. Fiaival folytatott levelezése nem csupán a családi, de egy benső baráti viszonynak is oly lélekemelő képét tárja előnkbe, a minővel az életben csak ritkán találkozunk. E szellemi légkörben nevedezett Kozmák testvéri gyöngéd szerete méltán vált közbeszédszerűvé. A zajtalan és titokban végzett jótékonyosság egymással, embertársaikkal és minden jó ügygyel szembe, méltó megszentelése lett a legszebb erényeket plántálgató atyai kéz működésének ¹⁾.

¹⁾ Kozma László élő testvérei nevében a sz. gericzei unit. ekleziának egy 27 lat súlyu, 100 frt. értékű, aranyozott ezüst poharat ajándékozott az úr asztalára, a következő felirattal: „Az egy igaz Isten tiszteletére, a sz. gericzei unitária eklezsia használatára, néhai esperest Kozma Gergely és neje Pataki Anna, és elhalt fiok: Ferencz és József emlékére, élő fiaik: László, Endre, Tamás buzgóságukból; legelőbb úri szent vacsorára használtatott az erdélyi unitárius vallásközönségnek. 1863-ik évben, ang. 27-én, Szent-Gericzen tartott zsinati gyűléskor“.

Mint embert így jellemzi Koronka Antal: „társaságban víg volt; mint nagy adomázó és olvasott ember, mindenkit tudott mulattatni; soha részeg nem volt; kártyázni teljességgel nem szokott“ szóval, egyike volt a legszeretetre méltóbbaknak. Kazinczyt is „m e g i l l e t é j ó s á g a“. Katholikus és reformatus papok névnap i üdvözlő levelei, minden rendüek és ranguk között ma is élő kedves emléke: jóságát, közhasznuságát és szeretetre méltó voltát hirdetik. S papi és közmívelődési működése mellett meg kell még említenem egy pár vonást, a melyek jellemének kiegészítését képezik.

Ő a vidéknek, melyen élt, orvosa is volt. Látván, hogy egy orvost nélkülöző vidéken mennyi nyomor és szerencsétlenség fordul elő: tanulmányozni kezdte a közönséges betegségek házi gyógykezelését Mátyus „Diaethetikája“ nyomán, s olvasmányainak bő tárházából egy fokos recept-könyvet írt össze¹⁾. Ezt kiegészítette megfelelő botanikai tanulmányokkal s a gyógyfüvekből és gyógytári szerekből mindig készletet tartván házában, éjjel és nappal mindig segedelmére volt a hozzá folyamodóknak s a terhes betegeket fél napi járó földre látogatta és gyógykezelte. Az 1834-diki cholera alkalmával telerakta zsebeit gyógyszerekkel, s házról-házra, faluról-falura járván, gyógyította úton-útfélen a szerencsétleneket. Sok ezekre ment azoknak száma, kik meg nem szűnő hálával emlegették őt, mint jóltevőjüket. És ő a háladatosságon kívül egyéb díjt nem is fogadott el soha fáradozásaiért. Azon tudat, hogy embertársain segíthetett, bőséges jutalom volt lelkének.

A foghuzásról 1816—1849-ig naplót vezetett²⁾, melynek tanúsága szerint mindenféle ranguaknál ez idő alatt 2960 fogat húzott ki.

Az atya és család iránti kegyelet megóvásának egy nem közönséges példája az is, hogy Kozma Endre, mint m. vásárhelyi ügyvéd, szent-gericzei ember ellen indított pert soha fel nem vállalt, bár odavalók is sokszor folya-módtak hozzá; mert szülőföldén csak így remélte biztosan fentartani azon jó emléket, mely Kozma Mihály és Gergely után ottan a Kozma-névhez fűződött. „Ah! mi szép az ily élet, mi könnyű ily körben a hivatal, mily észrevétlenül olvad le ötven évek fővénye!“ mondja Koronka Antal.

¹⁾ Jelenleg a Kozma Tamás birtokában van.

²⁾ „Foghuzás Jegyzőkönyve. Melybe 1816-tól fogva azon szenvedő felebarátimnak, kiknek fogaik orvosolhatlanul fájtanak, s ezen kintől kivonás által megszabadítottam minden jutalom nélkül, 1833-ig neveik, a fog számával s kivonás napjával együtt, emlékezetnek okáért feljegyeztettek Kozma Gergely által“.

A gyümölcsfa-nemesítés szintén kedvencz foglalkozását képezte. Kora tavasszal megindult községe szőlőhegyeiben és kertjeiben s mindenütt oltott, sokszor még azt se tudva: kinek. A mint községében végezte, következtek a szomszédos falvakban levő ismerősei. És ez így folyt minden tavasszal. Maros- és Aranyosszékben ma is sok jó gyümölcsöt esznek az emberek, nem is sejtván, hogy azok fájának egy részét Kozma Gergely jótékony keze oltogatta. S ezt is mind látható jutalom nélkül. Gyümölcsnemesítési naplójának egy kis töredéke megmaradt, melynek tanúsága szerint 1825—1833-ig 1539 darabot oltott¹⁾. A kertészkedés különben annyira kedvencz foglalkozásai közé tartozott, hogy már 1805-ben élősövény-kerítése volt, melynek állapotáról Vályi Elek Marburgból is tudakozódik. A gyümölcsnemesítést és termelést s az ennek megfelelő talajismét szakszerűen tanulmányozták ők egy társaságban, melynek tagjai egész Marosszéket behálózták, s melynek központja M. Vásárhelyt a Dr. Kovács Antal háza volt. Ide koronként összegyűltek s tapasztalataikat megbeszélgették. Itt állítottak össze a tagok által vidékenként feljegyzett meteorologiai észleletek is. Az ily összejövetelekben bizonyos kérdéseket tűztek ki, melyekre a feleletet, nyomozódásai, észlelései és tanulmányai alapján minden tag vagy írásban, vagy élőszóval terjesztette a következő összejövetelben elő. Egy ilyen — kezemnél levő kérdéscsoport a gyümölcs-nemesítés, talajisme és meteorologiai észlelésekre vonatkozólag, 1810-ből, igen érdekes lehetne az illető szakemberek előtt.

Kövenden laktában egy népbank-féle takaréktársaságot alakított, mely már 1848-ban egy kis tőkével rendelkezett, de az események és az ő halála ennek is feloszlását vonták maguk után.

Mint hazafi és polgár — életének utolsó pillanatáig a mivelődés és szabadság áldásaiért lelkesült, munkált és küzdött. Korának vallási és politikai mozgalmairól nemcsak mindig tudomással birt, hanem minden nevezetesebb ide vonatkozó levelek és röpiratoknak hí másolatát szerezte meg, melyekből iratainak széthányódása után is egy becses kis gyűjteményt állíthattam össze²⁾.

¹⁾ A „gyümölcsfa-oltás jegyzőkönyvé”-nek e töredéke a foghuzás jegyzőkönyvével együtt képez egy kötetet.

²⁾ Egyéb érdekes iratokkal együtt az unitáriusok kolozsvári könyvtárába helyezem el.

Humanistikus gondolkozásának és érzelmeinek s egyszersmind a haladás minden irányu mozzanataira kiterjedő figyelmének fényes bizonyítéka egy a felvinczi tisztséghez 1844. martius 18-án intézett kérelme, melyben hivatkozva az amerikai munka és olvasással összekapcsolt javító fogházak példájára, kéri, hogy addig is, míg a magyar országgyűlés e javító rendszer meghonosításában intézkednék, fogadjanak el tőle a foglyok használatára egy bibliát, mint azt „bágyoni százados kapitány Pócsa János ő nagysága is a vigyázata alatti fenyítőház egyénei számára“ tette ¹⁾).

Életének kétutolsó éve özszeesik 48-iki szabadságharczunkkal. Ő már ekkor öreg volt testben, de lelkében még mindig a régi ifju tűz lobogott. Szívét még mindig az a „meleg vér és meleg érzés“ dobogtatta, melyről Kazinczy mondotta, hogy „több az mindennél“. Maga helyett fiait küldé fegyverrel védni a nemzet jogait. Ő Kövend és Aranyos-szék polgárait lelkesíté a harcra. Toborzódalt irt, százával szórván másolatban szét a vidéken s neve helyére büszkén írta e szavakat: „Írá egy atya, kinek három városban, három fia nemzetőrségi közvitéz.“ S a kit Kazinczy lóháton ismert meg, mint férfit; a kit magyarutca lakói, Kolozsváron, minden évben lóháton megérkezni láttak a zsinati s főtanácsi ülésekre mint esperestet; ő 48-ban mint 75 éves ősz hazafi is lóháton járt fel a havasok alatt, Bórénál táborozó nemzetőrökhöz prédikálni. Orbán Balázs így emlékezik meg róla a „Székelyföld leírása“ című művében: „Még pár szót kell szentelnem Kövend forradalom alatti unitárius lelkésze, a már koros, de fiatal lánglelkű Kozma Gergelynek. Ő volt Aranyosszéken a forradalmi eszmék leglelkesebb apostola, ki, ha már öreg volt a haza megtámadott alkotmányát védni, szónoki tehetségét használta arra, hogy hallgatóinak lelkébe öntse át lelkesültségét s azokból a hazának hősokeket teremtsen. Nem is élte túl a haza megaláztatását, mert azon napon halt el, midőn az oroszok vad csordái Aranyosszék határaitra léptek; utolsó szavával is irtóharcra buzditá környezőit a szabadság megfojtására hazánkra csődített e barbarok ellen“ ²⁾).

Meghalt 1849-ben, aug. 14-én. A muszkák miatt nem lehetén Tördára menni, szemfedél nélkül temettett el. Halála a börtöntől, vagy tán még rozsztatól mentette meg; mert a hazafiak

¹⁾ A folyamodás inpuruma birtokomban van.

²⁾ „A Székelyföld leírása,“ V-ik kötet, 169-ik l. A 164-ik lapon szintén említettik neve.

vérét szomjazó kormány küldönczei a forradalom után megjelentek Kövenden elfogására; de az ősz vére helyett egy temetési bizonyítvánnyal kellett beérniök, melyet Koronka Antal állított ki. Sajat rendelete szerint ugyanazon sirban nyugszik, a kövendi temetőben, hová nejét 15 évvel azelőtt temette volt; magával vivén a sirba is azon hűséget, melyről jegyes korában arájának írta:

„Hivségemet s életemet

Egy nap fogja végezni.“

Neje halálával annak sirkövére az epitaphiumot saját kezével véste bé. Gyermekei e sirkőnek másik oldalára az övét vésették fel — mint rendelte volt. Így simultak össze egy közös emlék alatt poraik is azoknak, kiknek élete szeretet volt, s kiknek nevét a szeretet tartja fenn és őrzi utódról utódra szálló kegyelettel.

Ime egy hoszszu, tevékeny, hasznos életnek halvány képe! Ime egy szegény unitárius pap önmagának teremtetett szerepköre az irodalom, az egyház- és társadalomban!

Ha az irodalmi érdem egyedüli mérve a nyomtatásban hátrahagyott művek száma volna: akkor Kozma Gergely nevét az elfeledéstől az a kevés emlék nehezen őrizné meg. Azonban tudjuk, hogy igen sok köteteknek se a kortársak, se az utódok nem vetették hasznát, míg egy írói nevet nélkülöző, de sokoldalu jótékony munkásságot kifejtett egyén igényt szerezhett magának a társadalom, egyház és haza elismerésére. És ez alapon már, míg az önzetlen emberszeretetnek, a munkának, a kevés eszközökkel való sok jóttevésnek, a műveltség iránti hódolatnak, nyelvünk, irodalmunk s a szabadság bálványozásának és lángoló hazaszeretetnek lesz érdeme és egyetlen tisztelője közöttünk: addig a Kozma Gergely neve is halhatatlanságot követel. És én soha nagyobb lelki örömmel tollamat nem tettem le, mint most, midőn szívben és lélekben felmelegedvén e szép multnak szentélyében, érzem: hogy áldozhaték.